

I DRUŠTVENA TRANZICIJA I RAT U POSTKOMUNISTIČKIM ZEMLJAMA

Uvod

Kao što su dobro primetili neki autori (Drezov, 2000: 195; Bolčić, 1995: 13), živeti u tranziciji nije ništa novo za ljude iz nekadašnjih komunističkih zemalja. Zemlje koje su danas suočene sa “postsocijalističkom” tranzicijom³ predstavljaju posebnu grupu zemalja u savremenom

---

DRUŠTVENA PROMENA, ROD I NASILJE U POSTKOMUNISTIČKIM I RATOM POGOĐENIM DRUŠTVIMA¹

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ²

---

1 Ovaj tekst predstavlja prve dve glave prevedenog i dopunjenog izdanja knjige *Social change, Gender and Violence: Postcommunist and War-affected Societies* (Društvena promena, rod i nasilje: postkomunistička i ratom pogođena društva), koju je 2002. godine objavio Kluwer Academic Publisher. Knjiga je bazirana na komparativnom istraživanju koje je autorka sprovedla tokom 1999. i 2000. godine u Srbiji, Makedoniji, Mađarskoj i Bugarskoj. Predmet istraživanja je bio ispitivanje uticaja tranzicije i rata u periodu 1989–1999. na svakodnevni život ljudi, na promene rodni identiteta i nasilje nad ženama, na jednoj strani, i na razvoj civilnog društva i pravne i društvene reforme, na drugoj. U istraživanju je korišćen etnografski metod koji je uključivao više različitih izvora i metoda prikupljanja podataka i to: intervjui sa 45 stručnjaka/stručnjakinja, aktivista/aktivistkinja i naučnih radnika, intervjui sa 98 žena i muškaraca iz opšte populacije, ankete sa predstavnicima 78 nevladinih organizacija, raspoloživi pisani materijali (objavljeni i neobjavljeni), napisi u štampi, neposredno posmatranje i posmatranje sa učestvovanjem. Samizdat B92 planira objavljivanje srpskog dopunjenog izdanja ove knjige početkom 2004. godine.

2 Dr Vesna Nikolić-Ristanović viši je naučni saradnik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i predsednica Viktimološkog društva Srbije.

3 Neki autori govore o tranziciji ka novom društvenom poretku (Bolčić, 1995: 14), dok drugi koriste termine poput transformacija “komunizma” u “postkomunizam” (Blagojević, 1998: 19). Kada se imaju u vidu marksistička filozofija i ideološki diskurs u bivšim komunističkim zemljama, termini kao što su socijalizam, tranzicija iz socijalizma i postsocijalističko društvo izgledaju prihvatljivijim za nekadašnje i sadašnje društvene sisteme u zemljama obuhvaćenim mojim istraživanjem. Međutim, kako bih izbegla konfuziju, upotrebljavaću termine koji su u široj upotrebi i to: komunizam, tranzicija iz komunizma i postkomunističko društvo.

svetu koje su prošle kroz dve "tranzicije" u periodu od nekoliko (pet do sedam) decenija. One su najpre prošle kroz tranziciju iz kapitalizma "u socijalizam", a sada prolaze kroz tranziciju "iz socijalizma" u kapitalizam.

Razlike između dve tranzicije kroz koje su prošla sadašnja postkomunistička društva višestruke su. Dok se u "prvoj tranziciji" od globalnog društva očekivalo da obezbedi novu društvenu ulogu "radnicima-upravljačima", "druga tranzicija" treba da uspostavi institucionalni okvir za novu ulogu vlasnika, preduzetnika i menadžera. Takođe, u "prvoj tranziciji" "totalitet" neophodnih društvenih promena sveden je na političke i ideološke promene, dok je u "druvoj tranziciji" "suština tranzicije u ekonomskim promenama" (Bolčić, 1995: 15). Jedna od važnih karakteristika "druge tranzicije" jeste i njena brzina, usled koje ljudi nemaju vremena da prilagode svoj svakodnevni život zahtevima globalnih promena, kao ni da razumeju suštinu tih promena. Najzad, "druga tranzicija" je pretežno dizajnirana prema zapadnom "receptu" koji nije uvek do kraja primenljiv na uslove u istočnom delu Evrope.

Često izgleda da stanovnici bivših komunističkih zemalja u momentu kada su glasali za promenu političkog sistema nisu imali jasnu predstavu o odnosu "cene" promena koju treba da plate i koristi koje će od njih imati. Ili, nešto preciznije, građani uglavnom nisu imali mnogo izbora, niti su bili u stanju da predvide posledice koje će promene proizvesti u njihovom svakodnevnom životu, o čemu će biti više reči dalje u tekstu. Kolaps komunističkog sistema i dezintegracija bivšeg Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, praćeni društvenim i eko-

nomskim reformama unutar nekadašnjih komunističkih zemalja i globalizacijom i stvaranjem novog društvenog poretka van njihovih granica, imali su odjeka u dramatičnim promenama u svakodnevnom životu miliona ljudi. Iz uske perspektive svakodnevne borbe za puko preživljavanje, veliki broj ljudi jedva je u stanju da razume i predvidi globalne trendove koji su izazvali promene u njihovim životima. Ipak, makrosocijalne promene imale su jak uticaj ne samo na društveni i ekonomski položaj pojedinaца već su uticale i na njihove međusobne odnose.

Koristeći podatke o zemljama u kojima sam radila istraživanje, u ovoj glavi ću analizirati glavne makrosocijalne promene koje su se dogodile u postkomunističkim zemljama tokom prvih deset godina tranzicije. Glavni cilj moje analize u ovoj glavi jeste isticanje najvažnijih sličnosti i razlika između zemalja u kojima sam radila istraživanje (pre i posle promena) i formulisanje osnova za bolje razumevanje promena u svakodnevnom životu ljudi, kao i nasilja nad ženama, o čemu ću govoriti u narednim glavama.

Mađarska, Bugarska, Makedonija i Srbija: neke karakteristike komunističkog i postkomunističkog perioda

Kao što je poznato, pre društvenih promena u Istočnoj Evropi zemlje koje su predmet moje analize pripadale su različitim modelima komunističkog/socijalističkog uređenja. Dok su Bugarska i Mađarska bile deo Varšavskog pakta i imale sovjetski model komunizma, Makedonija i Srbija bile su republike u okviru Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) s ju-

goslovenskim modelom komunizma. Međutim, suprotno očekivanjima, zemlje koje su pripadale istom modelu komunizma nekada se više razlikuju nego zemlje koje imaju različito komunističko nasleđe ali imaju jake kulturne i istorijske veze. Takođe, na dinamiku i pravce društvene tranzicije pored tipa nekadašnjeg komunističkog sistema utiče i politički i ekonomski položaj koji je određena zemlja imala u okviru tog sistema, kao i njen ekonomski status na početku tranzicije.⁴

Zemlje u kojima sam radila istraživanje znatno se razlikuju s obzirom na dinamiku ekonomske i političke tranzicije. Drugim rečima, među njima postoje krupne razlike s obzirom na stepen ostvarenih ekonomskih reformi i demokratije, kao i s obzirom na meru u kojoj su napustile ili zadržale elemente komunističkog političkog i ekonomskog sistema. One se razlikuju i po tome u kakvim su odnosima s drugim istočnoevropskim i zapadnim zemljama. Pri tom su posebno važne razlike u stepenu zainteresovanosti zapadnih država za angažovanje u procesima stabilizacije, demokratizacije i ekonomskog razvoja u tim zemljama. Kada je reč o Srbiji, jedna od važnih razlika između nje i ostalih zemalja obuhvaćenih istraživanjem je-

ste i u tome što su etnički sukobi i rat imali znatan uticaj na dinamiku i pravce tranzicije u njoj.⁵ Zbog rata, ekonomskih sankcija i međunarodne izolacije društvena transformacija u Srbiji bila je usporena i neko vreme blokirana.⁶

Kao što su neki autori već primetili, ne postoji jedna "tranzicija u kapitalizam" već mnoštvo ekonomskih strategija koje imaju neke zajedničke parametre (Molyneux, 1996: 232). Analiza razlika vezanih za istoriju, nacionalni identitet, religiju, nivo ekonomskog razvoja pre promena i tipove komunističkog sistema treba da pomogne u objašnjenju različitih obrazaca i manifestacija društvene transformacije, kao i njihovih raznih uticaja na svakodnevni život ljudi. Međutim, pored velikih razlika, sve zemlje obuhvaćene istraživanjem imaju i mnoge sličnosti. Te sličnosti, kao što će se videti dalje u tekstu, posebno dolaze do izražaja u vezi s ekonomskim problemima i njihovim konkretnim manifestacijama, to jest u vezi s njihovim uticajem na svakodnevni život građana.

Socio-demografske, istorijske i političke karakteristike i promene

Broj stanovnika u zemljama obuhvaćenim istraživanjem kreće se između dva miliona (u Make-

4 Međutim, uprkos razlikama u njihovom ekonomskom stanju u predtranzicijskom periodu, za sve nekadašnje komunističke zemlje je zajedničko to da su (pre promena) prošle kroz dugotrajnu i duboku ekonomsku krizu, koja je bila pokazatelj nemogućnosti opstanka planske ekonomije, odnosno besperspektivnosti parcijalnih ekonomskih reformi u okvirima planske ekonomije (Lazić, 1995: 61).

5 Kako će se kasnije videti, iako u znatno manjoj meri nego Srbija, uticaj rata osetile su i druge zemlje u okruženju, posebno Makedonija i Bugarska.

6 Kontradiktorni društveni procesi u Srbiji su ekstremno kompleksni, tako da je izuzetno teško komparirati ih sa tranzicijskim procesima u drugim zemljama. Izgleda da je Blagojević bila u pravu kada je procese društvene transformacije u Srbiji nazvala transformacijom iz "komunizma" u "postkomunizam" (Blagojević, 1998: 19).

doniji) i 10 miliona (u Mađarskoj i Bugarskoj). Prema popisu iz 2002. godine Srbija ima 7,5 miliona građana. U sve četiri zemlje najmnogoljudniji su glavni gradovi (Turnock and Carter, 1999: 2; Turnock, 1999: 73). Za Makedoniju, Srbiju i Bugarsku važi i to da je njihovo stanovništvo pretežno slovenskog porekla, ali i da u njima pored većinskog naroda žive i drugi narodi te da je etnička raznovrsnost veoma izražena.

U Bugarskoj, Bugari čine preko četiri petine ukupne populacije, dok Romi predstavljaju drugu po veličini etničku grupu.⁷ Bugarska ima velike probleme u vezi s turskom (muslimanskom) i makedonskom nacionalnom manjinom, dok u Makedoniji postoje problemi u odnosima između Albanaca i Makedonaca. Prema popisu iz 1994. godine u Makedoniji je bilo 65% Makedonaca, 23% Albanaca, 4% Turaka, a ima i slovenskih muslimana, kao i romske i srpske manjine. Pored Mađara, u Mađarskoj žive i Rumuni, Srbi i Nemci (Turnock, 1999: 75).

Prema popisu iz 2002. godine Srbi čine znatnu većinu (89,5%) stanovništva Srbije (bez Kosova). Pored Srba, u Srbiji živi još oko 20 različitih naroda (Bošnjaci, Mađari, Albanci, Romi, Hrvati, Muslimani, Crnogorci, Nemci, Rumuni, Turci itd.). Prema popisu iz 1991. godine najmnogobrojnija nacionalna manjina u Srbiji bili su Albanci (17,1%), dok su prema popisu iz 2002. u Srbiji (bez Kosova) najbrojnije nacionalne manjine Mađari, Bo-

šnjaci (2,5%) i Romi (1,5%). Albanci predstavljaju većinu u opštinama na jugu Srbije, dok Mađari čine većinu u Vojvodini.⁸ U periodu obuhvaćenom istraživanjem u Srbiji je trajao sukob između Srba i Albanaca, a bilo je i napeitosti u odnosima između većinskog srpskog stanovništva i pripadnika drugih naroda.

Istoriju Bugarske, Makedonije i Srbije karakterisali su česti pokreti stanovništva i osvajanje teritorija. Njihov geografski položaj bio je takav da su teritorijom ovih zemalja prolazili putevi između Evrope i Azije. Stoga su sve tri zemlje predstavljale tranzitnu zonu u kojoj su se ukrštali putevi koji su spajali kako istok i zapad tako i sever i jug. Bugarska, Makedonija i južna i centralna Srbija više vekova bile su u sastavu Otomanskog carstva. Iako su i danas vidljivi i jaki otomanski uticaji u njoj, Bugarska je istorijski, kulturno i, donedavno, politički najjače bila povezana sa Sovjetskim Savezom, čiji je bila i najverniji satelit (Carter, 1999: 108). I u Makedoniji je otomanska vlast ostavila znatne tragove kako u kulturi tako i u razvoju same makedonske nacije. Naime, pored naseljavanja neuobičajeno velikog broja Turaka na teritoriju Makedonije, u njoj je više domaćeg slovenskog življa nego u drugim balkanskim zemljama koje su bile u sastavu carstva prihvatilo islam (Popović, 1986, navedeno prema Alcock, 1999: 144). Vekovi otomanske vladavine bili su obeleženi i velikim pokretima drugih etničkih grupa – Albanaca, Vlaha, Jevreja i Roma. Uprkos različitom istorijskom razvoju u

270

7 Kao i u drugim zemljama, Romi i u Bugarskoj imaju tendenciju da prikrivaju svoj identitet predstavljajući se kao pripadnici druge etničke grupe tako da je njihov broj najverovatnije još veći.

8 Izvor: Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku br. 295 od 24. 12. 2002.

periodu hladnog rata, sovjetska Bugarska i jugoslovenska Makedonija dele zajedničku tradiciju koja vodi poreklo iz otomanskog i preotomanskog perioda njihove istorije. Kako je dobro uočio Drezov, za vreme otomanske vladavine sadašnje teritorije obe zemlje bile su deo jedinstvene jezičke i etnografske oblasti i, kao rezultat toga, obe zemlje povezuje zajednička istorija, tradicija i jezik. Štaviše, njihove sličnosti još su više došle do izražaja nakon što su postale nezavisne države (Drezov, 2000: 413).

271 Za razliku od Bugarske, Makedonije i Srbije, koje pripadaju balkanskoj regiji, odnosno jugoistočnoj Evropi, Mađarska pripada severoistočnoj Evropi. Kako je dobro primetio Wandycz, i pored toga što se uobičajeno smatra delom Istočne Evrope, ona je, u kulturnom i verskom pogledu, oduvek bila bliža Zapadu (Wandycz, 1992: 2). Zajedno s Češkom, Slovačkom i Poljskom, Mađarska se razlikovala od ostalih istočnih zemalja, recimo Rusije ili Otomanskog carstva (koje se najčešće uzimaju kao oličenje "istočnih država"). Mađarska je bila u sastavu otomanske imperije samo 150 godina, to jest do 1526, kada je prešla pod vlast Habzburga. U 19. veku Mađarska je ostvarila nezavisnost i postala ravnopravni partner s Austrijom u okviru Austro-Ugarske – sve do kraja tog carstva, i dalje do početka Drugog svetskog rata. Posle Drugog svetskog rata Mađarska je imala polukolonijalni status u okviru sovjetskog bloka. Sovjetski Savez je u odnosu na Mađarsku bio nazadniji i u kulturnom, i u socio-ekonomskom, i u političkom pogledu (Wandycz, 1992: 236). Posle neuspeha revolucije 1956. godine, 12 godina Kadareove vladavine, obeležene reformama, imale su znatan uticaj na svakodnev-

ni život ljudi. Iako su moć i vlast bili i dalje u rukama partije, svakodnevni život je postepeno depolitizovan i postajao je podnošljiv. Obrazovanje i kulturni život postali su slobodniji nego ranije, i slobodniji u poređenju s drugim zemljama koje su bile pod uticajem SSSR-a. Kontakti sa Zapadom bili su učestaliji a ekonomski napredak bio je među važnijim prioritetima. Privatna inicijativa bila je dozvoljena u poljoprivredi, trgovini i uslugama. Komunizam je za vreme Kadareove vladavine bio orijentisan ka potrošaču, pa je popularno nazivan "gulaš" komunizmom. Međutim, kako je primetio Wandycz, takav sistem je u stvari imao za cilj da podmiti građane kako bi se oni ponašali konformistički.

Mađarska je, i u svetu i kod kuće, smatrana najboljim mestom za život u sovjetskom "logoru". Međutim, krajem 80-ih godina XX veka to je istovremeno postalo i "mesto skupo za život", s obzirom na to da su cene rastle a sve više ljudi je moralo da radi na nekoliko mesta kako bi sastavili kraj s krajem. Prvobitna mržnja prema Kadareu pretvorila se s vremenom kod mnogih ljudi u potpuno prihvatanje. Ipak, organski razvoj druge ekonomije i prikriivenog civilnog društva, kroz koje se razvijao buržoaski sistem, osigurao je prirodnu tranziciju iz starog sistema u novi (Szalai i Orosz, 1992: 144), tako da je Kadareov silazak s vlasti 1988. godine označio kraj jednog doba i početak novog.

Sadašnja Makedonija stvorena je 1945. godine, sa stvaranjem druge (bivše) Jugoslavije. U okviru bivše Jugoslavije, Makedonija je posle Crne Gore važila za najsiromašniju republiku i bila je u velikoj meri zavisna od Jugo-

slavije. Pored ekonomske nerazvijenosti, Makedonija je pokazivala i klasične obrasce nerazvijenosti u oblasti obrazovanja, nezaposlenosti i zdravlja (Ramet, 1995, navedeno prema Allcock, 1999: 159). Slično tesnim vezama Bugarske sa SSSR-om, Makedonija je, za razliku od većine drugih jugoslovenskih republika, važila za bezrezervno projugoslovenski orijentisanu republiku (Drezov, 2001: 414). Iako niko u Makedoniji nije verovao da ona može da preživi kao nezavisna država, njena nezavisnost je proglašena u januaru 1992. godine. Do proglašenja nezavisnosti došlo je tek nakon pritiska komisije Evropske unije, poznatije kao Badinterova komisija (Ramet, 1995, navedeno prema Allcock, 1999: 159).

Uprkos jakoj zavisnosti Bugarske od Sovjetskog Saveza i zavisnosti Makedonije od Jugoslavije, ove dve države nisu na isti način ostvarile procese liberalizacije i demokratizacije koji su u njima započeti tokom 80-ih godina. Gorbačovljeva perestrojka, na primer, imala je važan uticaj na početak demokratizacije u Bugarskoj. Makedonija, međutim, jedva da je bila dodirnutu procesima liberalizacije u Srbiji i drugim delovima bivše Jugoslavije (Drezov, 2001: 416).

Nije bez značaja pomenuti interesantnu povezanost koja postoji između potčinjenog položaja koji su Bugarska i Makedonija imale u državama kojima su pripadale za vreme komunizma, i njihovog kasnijeg (tokom 90-ih godina) potčinjavanja sopstvenih nacionalnih interesa zapadnim strateškim interesima. Ima se utisak da su i u komunističkom i u postkomunističkom periodu Bugarska i Makedonija imale manje nezavisnosti nego Srbija i Mađar-

ska. Za vreme komunizma, kako je uočio Drezov (2001: 422), projugoslovenski stavovi u Makedoniji često su služili kao maska zavisnosti od Srbije. Na drugoj strani, u postkomunističkom periodu, zavisnost od Zapada izazivala je kod makedonskih građana osećanje da su zane-mareni i diskriminisani od strane Zapada, posebno u poređenju sa zemljama obuhvaćenim Višegradskim sporazumom, kojima pripada i Mađarska.

Sličnost između makedonske i bugarske tranzicije ogleđa se i u sporju demokratizaciji i dugotrajnoj dominaciji komunističke partije, koja se nakon uvođenja pluralizma u politički život maskirala pod novim imenom. Pored toga, preventivno prisustvo trupa Ujedinjenih nacija i aktivno uključivanje SAD od 1993. godine "imali su ključnu ulogu u pružanju podrške makedonskoj državi i narodu, dozvoljavajući da briga za stabilnost trijumfuje nad brigom za kvalitet makedonske demokratije" (Drezov, 2001: 417). Zato nije ni čudo što je Makedonija dobila nekomunističku vladu tek 1998. godine. Slično Makedoniji, u Bugarskoj su interesi "nomenklature" preovladavali u političkom životu do 1997. godine. Uprkos tome, demokratizacija, u smislu razvoja pluralističkih medija, politike i izbora, započeta je u ovim zemljama još 1989. godine. Ipak, u vreme mog istraživanja, izgledalo je da je politička demokratizacija više odmakla u Bugarskoj, dok je tržišna ekonomija bila razvijenija u Makedoniji. Ova poslednja razlika je uglavnom povezana sa specifičnostima njihovih ranijih ekonomskih sistema. Bugarska je, zbog potpunog prihvatanja komunističkog ekonomskog modela, bila pred većim izazovi-

ma jer je imala potpuno nacionalizovanu proizvodnju i usluge i potpuno društveno vlasništvo u poljoprivredi. Međutim, kao deo Jugoslavije, Makedonija nikada nije iskusila takav ekonomski sistem. Takođe, u periodu između 1989. i 1997. godine u Bugarskoj industrija nije bila ni restrukturirana ni privatizovana. Uz to, njome se upravljalo daleko gore nego za vreme komunizma – trošila su se bogatstva, privatizovan je profit i nacionalizovan gubitak (Drezov, 2000: 209).

273 Jedna od važnih razlika koja postoji između Bugarske i Makedonije, kao i između njih i drugih zemalja obuhvaćenih istraživanjem, jeste i nivo njihove otvorenosti prema Zapadu. Od zemalja obuhvaćenih istraživanjem, Bugarska je u vreme komunizma imala najmanje veza sa Zapadom, kao i najrasprostranjeniju antizapadnu propagandu.⁹ Na drugoj strani, Makedonija i Srbija su, budući da su bile deo Jugoslavije, bile mnogo otvorenije prema Zapadu i mnogo manje izložene antizapadnoj propagandi. Međutim, između otvorenosti Srbije i Makedonije postojala je takođe razlika. Naime, Srbija je imala mnogo razvijenije veze sa Zapadom. Kao što sam već pomenula, otvaranje Mađarske prema Zapadu počelo je za vreme Kádarea, ali je i tada bilo mnogo manje izraženo u odnosu na otvorenost koju je imala Srbija. Međutim, u periodu tranzicije otvaranje prema Zapadu bilo je najizraženije u Mađarskoj, dok

su Bugarska, Makedonija i Srbija u tom pogledu znatno zaostajale za njom. Prema svim zemljama, osim Mađarske, dugo je bio primenjivan veoma strog vizni režim.¹⁰ Srbija je uz to bila dodatno izolovana ekonomskim sankcijama Ujedinjenih nacija uvedenim 30. maja 1992. godine, bombardovanjem NATO-a 1999. godine i potpunim prekidom veza sa Zapadom posle bombardovanja, što je trajalo sve do pada režima Slobodana Miloševića 5. oktobra 2000. godine.

Ekonomski razvoj tokom tranzicije

Ukupno posmatrano, tempo ekonomskih reformi u jugoistočnoj Evropi bio je relativno spor u poređenju sa zemljama severoistočne Evrope. Srbija, kao i neke druge zemlje bivše Jugoslavije, iskusila je ratnu ekonomiju u kojoj su troškovi vezani za rat zajedno sa uništavanjem i ekonomskom i društvenom dezorganizacijom kao posledicama rata blokirali reforme i doveli do hiperinflacije.

Međutim, čak i razvijenije zemlje Centralne i Istočne Evrope, poput Poljske, Mađarske i Češke, iskusile su neočekivan i ubrzan ekonomski pad tokom prve tri godine tranzicije. Kumulativni gubitak društvenog proizvoda u Mađarskoj dostigao je 18,3% u periodu između 1989. i 1993. godine.¹¹ Deficit se približio cifri od četiri biliona dolara u 1994. godini, dok je spoljni dug dostigao 46% društvenog

---

⁹ Tokom 70-ih i 80-ih Bugarska je imala izvestan (kontrolisani) razvoj kontakata sa zapadnim zemljama, ali je taj razvoj bio tako postepen i neprimetan da su ga skoro u potpunosti bili zanemarili zapadni posmatrači (Drezov, 2000: 199).

¹⁰ Na primer, Bugarska je uklonjena sa crne vizne liste Evropske unije tek krajem 2000. godine.

¹¹ Taj pad je veći od onog koji se dogodio za vreme velike recesije 30-ih.

proizvoda. Program štednje u 1995. i 1996. godini doveo je do smanjenja deficita na 1,7 biliona dolara, kao i do smanjenja spoljnog duga na jednu trećinu društvenog proizvoda krajem 1996. godine. "Mađari su", kako ističu Kocsis i Szanto, "platili visoku cenu otklanjanja nesolventnosti i vraćanja poverenja međunarodnih finansijskih institucija: ekonomski rast je praktično zaustavljen a realni prihodi smanjeni za 16% u periodu od dve godine, što je uglavnom bila posledica inflacije" (Kocsis i Szanto, 1997: 145). Inflacija je dostigla vrhunac u 1991. godini (35%), ali je nakon toga uglavnom držana pod kontrolom, iako je 1996. godine još uvek bila na nivou od 23% (Kocsis i Szanto, 1997: 145). Iako znatno manje u poređenju s drugim zemljama obuhvaćenim istraživanjem, mađarska ekonomija je takođe osetila negativne posledice bombardovanja Jugoslavije od strane NATO-a. Najveći negativni uticaj po mađarsku ekonomiju imala je blokada plovidbe Dunavom koja je dovela do smanjenja prihoda najvećih kompanija mađarskog rečnog brodarstva, kao i proizvođača koji su zavisni od rečne plovidbe (Dempsey, 2000: 59).

Iako veliki, pad društvenog proizvoda u Mađarskoj bio je najmanji u poređenju s ostalim zemljama koje su bile obuhvaćene istraživanjem. Naime, najveći pad društvenog proizvoda zabeležen je u Srbiji (više od 60%), zatim u Makedoniji (oko 45%) i Bugarskoj (skoro 40%) (UNICEF, 1999: 5). Nakon deset godina tranzicije došlo je do povećanja društvenog proizvoda samo u Mađarskoj: u 1998. godini društveni proizvod je u Mađarskoj bio sasvim neznatno ispod nivoa koji je imao u 1989. godini, dakle na početku tranzicije. U

drugim zemljama društveni proizvod je 1998. godine još uvek bio daleko od nivoa iz 1989. godine.

Može se zaključiti da je u vreme kada sam radila istraživanje ekonomska situacija bila najbolja u Mađarskoj a najgora u Srbiji. Takođe, Mađarska je u to vreme bila najviše odmakla u pogledu privatizacije, što se ogledalo u udelu privatnog sektora u društvenom proizvodu. Na drugoj strani, Makedonija je bila znatno iza Mađarske u pogledu nivoa ostvarene privatizacije, ali je ipak bila znatno ispred Bugarske. Najzad, Srbija je bila daleko iza ostalih zemalja obuhvaćenih istraživanjem, to jest u to vreme je bila na samom početku privatizacije, sa najnižim udelom privatnog sektora u društvenom proizvodu (UNICEF, 1999: 7). Treba pomenuti i to da je Mađarska jedina od zemalja obuhvaćenih istraživanjem u prvoj grupi zemalja kandidata za prijem u Evropsku uniju, dok ostale zemlje nemaju realne šanse da budu primljene u skorijoj budućnosti. Ipak, treba reći da je Bugarska u tom pogledu u boljoj situaciji u odnosu na Srbiju i Makedoniju, s obzirom na to da se nalazi u grupi zemalja čije pridruživanje će biti razmatrano u drugom krugu proširivanja EU (Phinnemore, 1999: 72-73).

Ekonomski razvoj Mađarske u velikoj meri je bio rezultat okolnosti da je ona bila zemlja s velikim, ako ne i najvećim direktnim stranim ulaganjem. Bod (1998), na primer, tvrdi da je bilo godina u kojima su strana ulaganja u relativno malu mađarsku privredu bila veća od ulaganja u celu Istočnu i Centralnu Evropu, uključujući Rusiju i Ukrajinu. Takođe, u periodu 1989-1999. strana ulaganja u Mađarskoj bila su neuporedivo veća od ulaganja

u Bugarskoj i Makedoniji, i, posebno, Srbiji.¹² Tako, na primer, između 1991. i 1996. godine strana ulaganja u Bugarskoj kretala su se između 42 miliona dolara u 1992. godini i 100 miliona dolara u 1996. godini. Strana ulaganja počela su u Bugarskoj tek 1992. godine. Te iste godine strana ulaganja su u Mađarskoj već dostigla 1.459 miliona dolara. Strana ulaganja su u Mađarskoj dostigla najvišu tačku od 4.410 miliona dolara u 1995. godini, da bi se 1996. godine spustila na 1.986 miliona dolara. Najviši nivo stranih ulaganja u Bugarskoj je bio daleko niži: 105 miliona dolara u 1994. godini.¹³

Najzastupljenija strana ulaganja u Mađarskoj bila su američka, nemačka i austrijska, pri čemu američka ulaganja dominiraju, kao i u drugim državama u regionu. Međutim, najveći deo stranih ulaganja odlazio je u Budimpeštu i na koridor Beč-Budimpešta, tako da su dugo očekivani modernizacijski efekti ograničeni na razvijenije delove zemlje. Posledica toga bila je nemogućnost vlade da stvori normalne uslove za ekonomski razvoj ostalih delova Mađarske (Bod, 1998: 38). Takođe, reforma je imala za posledicu povećanje intenziteta uvoza, tranzicijsku nezaposlenost i privremeni gubitak

državnih prihoda. U Mađarskoj, kao i u drugim tranzicijskim zemljama, prijavljivanje manjeg obima rada, broja zaposlenih i prihoda, zarad izbegavanja poreza i visokih socijalnih davanja, postalo je uobičajena praksa.

Bugarska ekonomija bila je teško pogođena kolapsom sovjetskog tržišta, koje je ranije primalo 80% bugarske robe. Takođe, Bugarska je pogođena i smanjenjem sovjetskih isporuka ulja u kombinaciji sa zahtevom da se ono plaća u stranoj valuti počev od 1991. godine.¹⁴ Posledica toga je to da je Bugarska ušla u tranziciju s ogromnim stranim dugom (10,7 milijardi dolara u 1989. godini). Posledice nekadašnje velike zavisnosti od trgovine sa SSSR-om predstavljale su najveću ekonomsku teškoću prvih godina bugarske tranzicije (Dobrinski, 2000: 583). Osim toga, zalivska kriza i ekonomske sankcije uvedene protiv Iraka sprečile su alternativnu isporuku nafte iz te zemlje. Uprkos velikom potencijalu, poljoprivreda je oslabljena lošom infrastrukturom i oslanjanjem pretežno na stare ljude (mladi ljudi su odlazili u gradove), uključujući veliki broj ne-kvalifikovane ženske radne snage. Iseljavanje 70.000 Turaka iz regije Haskovo, Ruse i Varna

12 Strana ulaganja u Bugarskoj bila su najmanja, u poređenju sa drugim zemljama iz bivšeg sovjetskog bloka (Drezov, 2000: 210), dok se Makedonija i Srbija u tom pogledu nalaze na poslednjem mestu među zemljama bivše Jugoslavije.

13 Međutim, trend nije bio pravolinijski ni u Mađarskoj. Godine 1994. strana ulaganja su predstavljala manje od polovine ulaganja u odnosu na prethodnu godinu, i bila čak manja u poređenju sa 1991. godinom, koja je predstavljala godinu naglog ekonomskog pada. Te godine, nova (socijalistička) vlada je praktično zaustavila proces privatizacije, da bi ga ponovo pokrenula u martu 1995. godine.

14 Od zemlja iz bivšeg sovjetskog bloka Bugarska je najviše bila vezana za sovjetsku ekonomiju. Njena zavisnost u trgovinskoj razmeni sa Sovjetskim Savezom stalno je rasla čak i tokom 70-ih i 80-ih, odnosno u vreme kada su se mnoge istočnoevropske zemlje okretale razmeni s drugim zemljama (Dobrinski, 2000: 582).

doprinelo je pogoršanju situacije u pogledu za-
pošljavanja 1989. i 1990. godine. Tada je dr-
žavni sistem snabdevanja skoro prekinut, pošto
su se poljoprivrednici uzdržali od isporuke svo-
jih proizvoda, predviđajući tržišne reforme i
visoke cene. Takođe, 1991. godine proizvodnja
gvožđa je smanjena za preko 40%, a proizvod-
nja u oblasti elektronike za jednu trećinu. Ne-
zaposlenost se naglo povećala za 15%. Zapadne
ruralne oblasti, uključujući i širi region Sofije,
bile su posebno pogođene, dok su urbane obla-
sti, poput sofijskog gradskog jezgra i gradova
Montana, Plovdiv i Varna, bile na dobitku
(Nefedova i Trejvis, 1994, navedeno prema
Turnock i Carter, 1999: 16).

Bugarska ekonomija je, takođe,
bila pogođena međunarodnim sankcijama uve-
denim protiv SRJ 1992. godine, od čega su gu-
bici posle svega jedne godine iznosili šest mili-
ona dolara (Mateeva, 1998: 116). Prvih deset
godina bugarske tranzicije bile su obeležene
dvema teškim ekonomskim krizama: 1991-
1993. godine i kasnije 1996-1997. Slab i krhki
oporavak 1994. i 1995. godine usledio je nakon
duboke tranzicione recesije u inicijalnoj fazi i,
istovremeno, prethodio teškom finansijskom
poremećaju, koji je ruinirao bankovni sistem i
doveo javne finansije skoro do bankrotstva.
Tokom 1996. i 1997. godine kumulativni pad
društvenog proizvoda u Bugarskoj dostigao je
više od 18% (Dobrinski, 2000: 583, 581), a
početkom 1997. godine Bugarska je iskusila hi-
perinflaciju koja je dostigla 1082,3%.¹⁵ Teška

ekonomska kriza 1996. i 1997. godine izazvala
je političku krizu i ostavku socijalističke vlade.
Nova vlada, koju je sastavila koalicija partija de-
snog centra, inicirala je drastične promene u
pravcu ekonomske politike, s namerom da po-
gura napred bolne ali neophodne reforme,
uključujući restrukturiranje preduzeća i brzu
privatizaciju. Posle 1997. godine Bugarska je
odlučno odbacila komunističku dominaciju i
postigla stabilnost razvoja u celini (Drezov,
2000: 215). Vlada, na čijem je čelu bio Ko-
stov, uložila je napor da realizuje program sta-
bilizacije, reformi i ekonomskog rasta, zasno-
van na neoliberalnom modelu, koji od države
zahteva da napusti dominantnu ulogu koju je
imala u ekonomiji. Period posle inflacije na
početku 1997. godine karakterisala je finansij-
ska stabilizacija i poboljšanje ekonomske situa-
cije u celini (Dobrinski, 2000: 597). Među-
tim, u političkom smislu, odložena reforma u
Bugarskoj teško da je mogla biti prihvaćena sa
simpatijama od strane biračkog tela, s obzirom
na to da su restrukturiranje preduzeća i pro-
blemi povezani s makroekonomskim prilago-
đavanjem uključivali bolne i krajnje nepopu-
larne mere, poput stečajeva i zatvaranja ogrom-
nog broja neproduktivnih preduzeća (Dobrinski,
2000: 598). Takođe, bugarska ekonomija
je tokom 1999. godine trpela i negativne posledice
situacije u Srbiji. Ovog puta, rat na Koso-
vu i bombardovanje NATO-a doveli su do do-
datnih ekonomskih gubitaka što je vodilo da-
ljem povećanju nezaposlenosti i siromaštva.¹⁶

276

¹⁵ *Monitor*, Center for the Study of Democracy, No 5, 1999, str. 6

¹⁶ Prema podacima bugarske vlade, zbog obustave plovidbe Dunavom koja je uticala na sma-
njenje izvoza Bugarska je dnevno gubila 1,5 miliona dolara. Ukupan gubitak bugarske trgo-
vine zbog rata i bombardovanja iznosio je 70,7 miliona dolara (Dempsey, 2000: 5).

Zato možda nije ni čudno što ni skromna bugarska pomoć kosovskim izbeglicama nije naišla na odobravanje bugarskih građana, koji su smatrali da ni oni sami ne žive mnogo bolje.¹⁷

Budući da je bila deo bivše Jugoslavije do 1992. godine, Makedonija je prvih godina tranzicije delila i njen nasleđeni ekonomski kontekst (1989-1992). Naime, na početku, i Makedonija i Srbija delile su pozitivne efekte ekonomskih reformi Ante Markovića, koje su obećavale kako u pogledu razvoja tržišne ekonomije tako i u pogledu poboljšanja životnog standarda velikog dela građana. Međutim, dezintegracija Jugoslavije i ratovi u Sloveniji i Hrvatskoj u ranim 90-im prekinuli su reforme pošto su, kako je dobro primetio Stokes, u Jugoslaviji emocije dostigle tačku na kojoj su ekonomski argumenti prestali da imaju uticaja na politička zbivanja (Stokes, 1997: 132).

Makedonija, budući da je bila jedna od najsiromašnijih republika bivše Jugoslavije, posebno je teško ekonomski podnela raspad zemlje i prelazak na tržišnu ekonomiju. Naime, nakon što je postala nezavisna država, Makedonija je otpočela tranziciju u veoma specifičnim i teškim uslovima i bez ikakvog iskustva (Dimitrievska, 1998: 28). Pored unutrašnjih teškoća povezanih s tranzicijom, makedonska ekonomija je, takođe, bila pogođena i spoljnim faktorima, pre svega posrednim efektima međunarodnih sankcija uvedenih protiv SRJ. Uz

to, Makedonija je trpela i negativne posledice blokade koju je zbog insistiranja na imenu Makedonija protiv nje postavila Grčka.¹⁸ Teška ekonomska situacija ogledala se u naglom rastu nezaposlenosti i velikom smanjenju društvenog proizvoda: broj ljudi koji su izgubili posao zbog privatizacije povećao se sa 156.000 u 1990. godini na 249.928 u 1997. godini (Dimitrievska, 1998: 28), dok je u 1996. godini društveni proizvod pao za 37,2% u poređenju sa 1989. (Nanevski, 1998: 50). Pad realnih prihoda bio je naizraženiji u 1992. godini, dakle neposredno pošto je Makedonija proglasila svoju nezavisnost (Nanevski, 1998: 51). Takođe, prve godine makedonske nezavisnosti bile su obeležene visokom inflacijom, koja je u 1993. godini dostigla godišnji prosek od 349,8%.¹⁹ Tokom 1995. godine inflacija je zaustavljena i stabilizacija makedonske valute imala je pozitivne efekte na globalnu finansijsku situaciju u Makedoniji. Međutim, i pored toga, očekivano poboljšanje ekonomske situacije je odloženo zbog negativnih posledica pomenutih blokada. Uz to, 1999. godine, rat na Kosovu i bombardovanje Srbije od strane NATO-a doprineli su porastu tenzija između Makedonaca i Albanaca u Makedoniji. Povećano prisustvo vojske (NATO i UN), kako u Makedoniji tako i u regionu, imalo je mnoge posledice na ekonomski i politički život zemlje. Tokom kosovskog rata i NATO bombardovanja makedonska ekonomija je ozbiljno

17 Ranno signalizirane – polugodišnji obzor (Rano upozoravanje – polugodišnji izveštaj), decembar 1998 – maj 1999, Sofia: UNDP.

18 Grčko kasno priznanje Makedonije i njen pritisak na Makedoniju da prihvati priznanje u okviru UN and EU pod nezgrapnim imenom “Bivša jugoslovenska republika Makedonija”, samo su pojačavali tenzije između dve susedne zemlje.

19 Izvor: <http://www.mchamber.org.mk/maceco.html>, posećen 10. novembra, 2000.

oslabljena²⁰ prisustvom ogromnog broja izbeglica i NATO vojnika, a bez odgovarajuće kompenzacije od strane Zapada.²¹ Štaviše, makedonske fabrike koje su radile u saradnji sa jugoslovenskim firmama bile su zbog rata prinuđene da prekinu ili smanje proizvodnju, što je dovelo do povećanja nezaposlenosti ili neredovnog isplaćivanja plata.²²

Za razliku od Makedonije, Srbija je u okviru biše Jugoslavije uglavnom zauzimala položaj srednje razvijene republike. Međutim, sama Srbija je oduvek imala neravnomeran regionalni razvoj koji se ogledao u razlici između Kosova kao najsiromašnijeg i Vojvodine kao jednog od najbogatijih delova bivše Jugoslavije. Slično Makedoniji i Bugarskoj, i tranziciju u Srbiji je karakterisala vlast neokomunističke elite. Za razliku od Mađarske, ove tri zemlje, a posebno Srbija, kasno su započele proces demokratske tranzicije. Tranzicija je u Srbiji od početka bila atipična u poređenju s većinom postkomunističkih zemalja (Milić, 1995: 137), i u velikoj meri se razlikuje od globalnih tranzicijskih procesa u ostalim zemljama obuhvaćenim istraživanjem.

Privatizacija i tranzicija ka tržišnoj ekonomiji u Srbiji bile su veoma ograničene jer su bile u "senci" procesa "svojevršne na-

cionalizacije društva", koja podrazumeva da se sve "bitne emanacije društvenog nastoje uspostaviti na način da omoguće opstajanje i život nacije, podređujući 'interesima nacije' sve druge potrebe i interese ljudi, ponegde i sam biološki život." (Bolčić, 1995: 27). Prvi talas društvene transformacije, koji je počeo ranih 90-tih s reformama Ante Markovića, bio je kasnije blokiran i praćen raznim negativnim pojavama koje su imale antitransicijski efekat. Kao posledica toga, srpsko društvo je više ličilo na društvo koje je prošlo kroz proces višeslojnog uništavanja nego na društvo u tranziciji iz komunizma u kapitalizam (Milić, 1995: 136). Kako su neki autori dobro приметili, srpsku tranziciju je karakterisala dominacija snaga destrukcije nad konstruktivnim snagama (Milić, 1995: 137), tako da je konstrukcija novonastajućeg društva kasnila za dekonstrukcijom starog (Lazić, 1994, navedeno prema Milić, 1995: 137). Ili, kako ističe Molnar, društveno stanje u "novoj Jugoslaviji" i Srbiji bilo je "najpribližnije stanju 'organizovanog haosa', slučaj zabeležen još u Nemačkoj pod nacističkom vladavinom" (Molnar, 1994, navedeno prema Milić, 1995: 138).

U periodu od deset godina srpsko društvo su pogodila četiri velika "udara" (Milić, 1995: 136), koji su imali dugotrajne posledice i

278

20V. M. Božinovska "Dve varijante za ekonomska katastrofa", *Vecer*, 22. april 1999, str. 11.

21 Neposredno nakon završetka NATO bombardovanja, na pariskoj donatorskoj konferenciji, Makedonija je dobila finansijsku pomoć, koja, međutim, nije ni izdaleka bila dovoljna da pokrije sve ekonomske gubitke koje je Makedonija pretrpela zbog rata na Kosovu i NATO bombardovanja (M. Radenković "Mirnodopska okupacija", *NIN*, 9. septembar 1999, str. 44-45.

22 Makedonski sindikati su, na primer, 1999. godine izneli podatke o 40.000 radnika na prinudnom odmoru i 120.000 radnika kojima plate nisu bile isplaćivane mesecima (J. Cook "Macedonia 'On the Brink of Economic Crisis'", *Financial Times*, 20. jul 1999, str. 3).

koji su u potpunosti promenili identitet dotadašnjeg društva: slom socijalističkog samoupravnog društva kao institucionalne osnove bivšeg jugoslovenskog društva, raspad i nestanak federalne države i stvaranje nove države SRJ, međuetničke tenzije i građanski ratovi u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, a zatim i u samoj Srbiji (Kosovo). Građanski ratovi su imali posebno teške posledice na srpsku ekonomiju i društveni život uopšte. Takođe, pratili su ih veliki migracioni talasi (imigracija, odnosno izbeglice,²³ i emigracija razočaranih građana, pripadnika nacionalnih manjina koji su se osećali ugroženim u Srbiji i mladih muškaraca koji su odlazili kako bi izbegli vojnu obavezu), ekonomske sankcije i potpuna izolacija zemlje,²⁴ kao i 79-dnevno bombardovanje od strane NATO-a.

Ratovi u Hrvatskoj i BiH, koji su bili na vrhuncu 1993. godine, ekonomske sankcije i posledice bombardovanja NATO-a iza-

zvali su teške ekonomske krize u Srbiji 1993. i 1999. godine. Društveni proizvod je u Srbiji dostigao kritičnu tačku od nešto iznad 1.000 dolara po glavi stanovnika 1993. godine, odnosno pao je ispod 1.000 dolara po glavi stanovnika 1999. godine. Godine 1993. hiperinflacija u Srbiji je dovela do dnevnog povećanja cena za 60% (ili 2% po satu). Inflacija je izazvala osiromašenje velikog dela stanovništva i zaoštavanje socijalnih razlika, odnosno koncentraciju bogatstva i moći u rukama vladajuće elite i njoj bliskih osoba (G17 Plus, 2000: 49-50).²⁵ Hiperinflacija je trajala 24 meseca i, pošto je uspešno sproveden antiinflacioni program, situacija je počela da se poboljšava i društveni proizvod je postepeno počeo da raste. Međutim, ogromna uništavanja fabrika i infrastrukture usled bombardovanja NATO-a dovela su do daljeg ekonomskog slabljenja²⁶ već oslabljene srpske privrede. Prvi znaci početka ozdravljenja nacionalne ekonomije osetili su se tek s početkom ra-

23 Krajem 1999. godine, Srbija je imala skoro milion izbeglica i interno raseljenih lica, što ju je učinilo zemljom sa najvećim brojem izbeglica u Evropi. Izbeglice su u Srbiju dolazile u talasima – prvi veliki talas bio je 1992. godine, drugi 1995. godine i poslednji 1999. godine, nakon NATO bombardovanja. Godine 1995. 250.000 ljudi iz Krajine proterano je i došlo u Srbiju u veoma kratkom vremenskom periodu (oko dve nedelje). Godine 1999. oko 230.000 Srba sa Kosova došlo je u Srbiju pod sličnim uslovima kao izbeglice iz Krajine (Mrvić-Petrović, 2000: 101). Veliki broj izbeglica predstavljao je dodatni teret za srpsku ekonomiju, posebno kada se ima u vidu da je humanitarna pomoć koju je Srbija dobijala sve vreme bila manja od pomoći koju su dobijali drugi delovi bivše Jugoslavije.

24 Sankcije UN-a su samo formalno bile ekonomske dok su suštinski njihovi efekti bili globalni – politički, kulturni i moralni (Lazić, 1995: 75).

25 Hiperinflacija, zajedno sa piramidalnim bankama i njihovim prevarama, korišćena je od strane vladajuće elite kako bi se od građana pokupile i poslednje zalihe deviza. Slična strategija korišćena je i od strane neokomunističke vlasti u Makedoniji (Nanevski, 1998: 57-62), ali inflacija ipak nije bila tako visoka i pogubna kao u Srbiji.

26 Procenjeno je da je ukupna ekonomska šteta izazvana bombardovanjem NATO-a bila 29,608 miliona dolara a da je pad društvenog proizvoda iznosio 44,4% (Dinkić, 1999: 9).

dikalnih ekonomskih reformi u 2001. godini, čiju cenu u pogledu tranzicione nezaposlenosti i siromaštva nije bilo moguće predvideti u momentu pisanja ove knjige.²⁷

II KAO SLIKA U OGLEDALU: ODRAZ MAKRO PROMENA NA SVAKODNEVNI ŽIVOT LJUDI

Uvod

Kako je prikazano u prethodnoj glavi, i slično kao i u drugim postkomunističkim zemljama, ekonomske i političke promene u svim zemljama obuhvaćenim istraživanjem dovele su do promena vezanih za zaposlenost, društveni proizvod i realne prihode. Ekonomski razvoj i nivo zaposlenosti u tesnoj su vezi sa nivoom privatizacije i nivoom stranih ulaganja, ali i sa intenzitetom neposrednog i posrednog uticaja rata. Takođe, kombinovano delovanje velike recesije i lošeg sistema oporezivanja dovelo je do velikog pada državnih prihoda. Imajući u vidu da je socijalistička država bila preskupa, to je donekle bilo i opravdano. Međutim, pad državnih prihoda imao je nekoliko posve negativnih posledica. Najpre, to je oslabilo funkcionisanje vitalnih državnih institucija i učinilo njihovu reformu ekstremno teškom (UNICEF, 1999: 9). To je, takođe, vodilo ukidanju mnogih socijalnih beneficija, naknada i servisa, kao i stalnom povećavanju poreza. Najzad, jedna od

posledica ekonomske recesije, punitivnog poreskog sistema i skupih i korumpiranih birokratskih struktura jeste i razvoj neformalne ekonomije, i sa njom povezanog tržišta rada. Razvoj skrivene (sive i ilegalne) ekonomije predstavlja jednu od najupečatljivijih karakteristika tranzicionih ekonomija svih zemalja obuhvaćenih istraživanjem. Međutim, to je posebno bilo izraženo u Srbiji za vreme međunarodnih ekonomskih sankcija, koje su sprečavale trgovinu i finansijske transakcije sa drugim zemljama, otvarajući na taj način širok prostor za ilegalne aktivnosti, uključujući i organizovani kriminal. Ekonomske sankcije su naročito dovele do razvijanja nelegalne trgovine naftom i oružjem, kao i do nelegalnih transakcija stranom valutom, i to ne samo u Srbiji već i u drugim zemljama obuhvaćenim istraživanjem (Bolčić, 1995: 87). U svim zemljama obuhvaćenim istraživanjem tranziciju je pratilo i ogromno povećanje konvencionalnog kriminaliteta, posebno imovinskih i nasilnih krivičnih dela. U Srbiji je na porast kriminaliteta u znatnoj meri uticao i rat. Štaviše, u posmatranom periodu je uticaj rata bio daleko izraženiji u poređenju s uticajem blokiranih tranzicionih procesa (Nikolić-Ristanović, 1998).

Sve prethodno pomenute makrosocijalne promene imale su snažan uticaj na svakodnevni život ljudi. Makro trendovi su internalizovani kao lični problemi, tako da pojedinci (muškarci i žene) i njihovi problemi u

280

---

27 Od 2000. godine društveni proizvod je počeo da raste. Iako niska (6,4% u 2000. i 6,2% u 2001. godini) pozitivna stopa rasta, zajedno sa drastičnim padom stope inflacije (sa 75,5% u 2000. godini pala je na 16% u novembru 2002) ukazuju na postepenu stabilizaciju ekonomske situacije u SRJ, pa samim tim i u Srbiji (Izvor: Savezni zavod za statistiku).

svakodnevnom životu predstavljaju odraz društvenih promena s makroplana na mikroplan (Huber, 1991: 21). S obzirom na sličnosti istorijskog konteksta postkomunističkih društava obuhvaćenih ovim istraživanjem, uticaji tranzicionih promena na svakodnevni život ljudi u njima takođe su slični. Međutim, ti uticaji slični su i promenama u svakodnevnom životu i rodnim odnosima ljudi u drugim društvima (i u drugim vremenskim razdobljima), koja su bila suočena sa sličnim društvenim transformacijama ili krizama (Karstedt, 1993; Matsakis, 1996; Moeller, 1993).

U ovoj glavi govoriću o načinu na koji se makro promene ogledaju u svakodnevnom životu žena i muškaraca, dakle o načinu na koji se društvena i ekonomska situacija pojedinaca menjala u postkomunističkom društvu.

281 Identifikovanje različitih obrazaca promena kojima su izloženi pojedinci od suštinskog je značaja za razumevanje promena u rodnim identitetima i izloženosti žena nasilju. Međutim, iako korisni za dobijanje apstraktnog uvida u prirodu promena, kvantitativni podaci nisu dovoljno obuhvatni da bi omogućili dobijanje celovite slike o obrascima promena s kojima se suočavaju pojedinci. Na primer, veoma je važno da imamo uvid i u formalne i u neformalne oblike zaposlenosti u okviru porodice. Važno je da znamo da li žena, muž, oboje ili nijedno od njih rade i zarađuju za porodicu. Takođe, važno je da imamo podatke o zaposlenosti odrasle dece i problemima s kojima se ona suočavaju u traženju posla, kao i o konkretnom uticaju promena na njihovu finansijsku situaciju i životni standard.

Imajući sve navedno u vidu, dalje u tekstu analiziraću – koristeći u velikoj meri

intervjue sa ženama i muškarcima iz Mađarske, Bugarske, Makedonije i Srbije, kao i drugi, pretežno kvalitativni, materijal – “prenos” makrosocijalnih promena u svakodnevni život ljudi. Koristeći metod analize životnog toka, baviću se promenama društveno-ekonomske situacije muškaraca i žena, kvaliteta života, životnog standarda i uslova stanovanja do kojih je došlo između 1989. i 1999, kao i promenama svakodnevnog života izazvanih ratom. U narednim glavama ispitivaću kako društveno-ekonomske i s ratom povezane promene u svakodnevnom životu ljudi utiču na rodne identitete, odnose moći i odnose unutar i van porodice, kao i na izloženost žena nasilju.

Društvene i ekonomske promene

(Ne)zaposlenost i promene u distribuciji ekonomske moći
Posle više decenija planske ekonomije i politike pune (sovjetski model), odnosno visoke (jugoslovenski model) zaposlenosti, ubrzani rast nezaposlenosti u postkomunističkom periodu relativno je nova pojava za društva Istočne i Centralne Evrope. Broj registrovanih nezaposlenih lica porastao je od jednog miliona u 1989. godini (pretežno u južnim državama bivše Jugoslavije, tj. u Makedoniji i Srbiji) na osam ili devet miliona u 1993/1994. godini. Tri četvrtine nezaposlenih potiče iz Centralne Evrope i s Balkana. U poređenju sa svim ostalim postkomunističkim zemljama, zemlje uključene u moje istraživanje, s izuzetkom Srbije, imale su najveći pad zaposlenosti u periodu između 1989. i 1997. godine. Pri tom su Makedonija i Mađarska doživele najveći gubitak radnih mesta (33% Makedonija i 39% Mađarska), dok je u Bugar-

skoj broj radnih mesta opao za 25%. Kako primjećuje Jakimovski, u periodu između 1992. i 1995. godine Makedonija je zabeležila znatan porast broja ljudi koji su izgubili posao i penzionera koji su bili prinuđeni da odu u prevremenu penziju, kao i opadanje broja novootvorenih radnih mesta (Jakimovski, 1998: 12).

U poređenju s drugim zemljama, SRJ, odnosno Srbija kao njen deo, imala je umeren pad registrovane zaposlenosti – 15% (UNICEF, 1999: 7-8). Razlike između zemalja obuhvaćenih istraživanjem uglavnom su povezane s razlikama u meri privatizacije i restrukturiranja državnih fabrika, koji su, kao što je već pomenuto, bili najmanji razvijene u Srbiji a najviše u Mađarskoj. Takođe, uprkos postignutoj ekonomskoj stabilnosti, u Mađarskoj je stopa nezaposlenosti i dalje ostala visoka. I dok su velike promene u pogledu stope nezaposlenosti dobro poznate i često identifikovane s društvenom cenom tranzicije, manje je poznato da je došlo i do porasta samozapošljavanja, koje je više nego udvostručeno u većini postkomunističkih zemalja (Earle i Sakova, 2000: 588).

Zanimljivo je, međutim, da u postkomunističkim zemljama nije došlo do većeg raskoraka u pogledu zaposlenosti muškaraca i žena, odnosno da je učešće žena u ukupnom broju zaposlenih ostalo visoko (Paci, 2002: 16). Naime, u društvima u tranziciji opada zaposlenost i žena i muškaraca. U isto vreme, potreba za dva dohotka (za zaposlenošću oba braćuna druga) u domaćinstvu i dalje je veoma izra-

žena, i to primorava muškarce i žene da nastave da rade, odnosno da traže posao. Zbog visoke pretranzicione zaposlenosti, zaposlenost žena je uglavnom ostala na nivou između 40% i 50%. Na primer, u Srbiji je 1997. godine stopa zaposlenosti žena bila nešto malo veća (4%) od zaposlenosti muškaraca. U Bugarskoj, stope nezaposlenosti muškaraca i žena bile su gotovo iste, dok je u Mađarskoj i Makedoniji nezaposlenost muškaraca tek neznato premašivala nezaposlenost žena (UNICEF, 1999: 28; UNDP, 1999: 39).

Iako ima malo dokaza da je došlo do drastičnog smanjenja broja formalno zaposlenih žena, očito je da je porastao raskorak između ženine potrebe za zaradom i njenih obaveza vezanih za brigu o deci. Ovaj raskorak je posebno došao do izražaja u situaciji kada fleksibilne mogućnosti, poput delimičnog radnog odnosa, uglavnom još nisu na raspolaganju u ovim zemljama (UNICEF, 1999: 70). Takođe, nezaposlenost pogađa žene više nego što pokazuje zvanična statistika. Mnoge žene se odlučuju na odlazak u prevremenu penziju upravo da bi izbegle nezaposlenost.²⁸ Osim toga, žene koje se nalaze na porodijskom odsustvu mogu lako ostati bez posla (Toth, 1997: 70). Do smanjivanja ekonomske aktivnosti žena pretežno dolazi u mlađim i starijim dobnim skupinama. Uopšte, raspoloživa statistika pokazuje da do posla posebno teško dolaze mladi ljudi, kao i da su stope nezaposlenosti mladih u zemljama u tranziciji obično iznad istih stopa u stabilnim

282

²⁸To je posebno karakteristično za žene koje ostaju bez posla posle 40. godine, kada obično nisu u stanju da nađu novi posao bez prekvalifikacije ili dodatnih edukacija. Međutim, što se više približavaju penziji, žene su manje spremne za prekvalifikaciju (Gabriella Nemeskesy, intervju, 1999).

tržišnim ekonomijama (UNICEF, 1999: 29). Izgleda da starost u većoj meri od rodne pripadnosti utiče na gubitak ili teškoće u nalaženju posla (Stenhilber, 2001: 203). Međutim, ima i podataka koji pokazuju da poslodavci, kada smanjuju broj radnih časova ili šalju radnike na prinudni odmor, uglavnom odlučuju da to budu žene, dok muškarce uglavnom zadržavaju u punom radnom odnosu. Osim toga, kada je reč o otvaranju novih radnih mesta, primećuje se da su sektori i profesije koji su ranije bili smatrani prevashodno ženskim sada prerasli u mešovite (Knothe, 1999, navedeno prema Stenhilber, 2001: 203). Takođe, kao što je istakao veći broj mojih ispitanika/ca, i kako je primećeno u zapadnim zemljama (Cohen, 1987: 26), nezaposlenost najteže pogađa ljude koji se nalaze na samom početku ili na samom kraju radnog veka.

Raspoloživi podaci pokazuju da su u 1996. i 1997. godini žene u Istočnoj i Centralnoj Evropi u proseku zarađivale manje od muškaraca, pri čemu se raskorak u zaradama muškaraca i žena kretao od 10% do 30%, što je isto ili manje u odnosu na zapadne zemlje. Međutim, u periodu između 1990. i 1997. godine samo u Bugarskoj je došlo do velikog porasta raskoraka između zarada muškaraca i žena. U nekim (uglavnom najrazvijenijim) zemljama, uključujući Mađarsku, nakon otpočinjanja ekonomskih reformi došlo je do smanjivanja raskoraka u zaradama muškaraca i žena. Takođe, u SRJ i Srbiji između 1989. i 1999. odnos zarada muškaraca i žena bio je relativno stabilan. Utisak je da rodna segregacija u pogledu zanimanja i dalje postoji u svim zemljama u regionu. Tokom tranzicije rodna segregacija postaje

je povezana i s vlasničkom strukturom preduzeća, pa žene dominiraju u javnom a muškarci u privatnom sektoru (UNICEF, 1999: 40). Ako se ima u vidu da su zarade u javnom sektoru znatno manje nego u privatnom, ovakva situacija ima ozbiljne negativne posledice po ekonomski položaj žena tokom tranzicije. Međutim, iako izgleda da žene manje žele ili su manje u poziciji da se samozapošljavaju, odnosno da se okrenu preduzetništvu – vitalnom delu novog privatnog sektora – u mnogim slučajevima one su ipak već uspele da zauzmu mesto u privatnom sektoru (UNICEF, 1999: 33-40), sa tendencijom porasta učešća u njemu (UNDP, 1998: 8). Međutim:

Dok muškarci dominiraju u privatizovanim velikim preduzećima, izgleda da su žene imale više koristi od kupovine akcija i “voucher” privatizacije. Žene su otvorile manje privatnih firmi od muškaraca, vlasnice su manjih privatnih firmi, zapošljavaju manje ljudi i nisu angažovane u međunarodnim aktivnostima u istoj meri kao muškarci. (Losowska, 1999, navedeno prema Steinhilber, 2001: 208)

Formalno vlasništvo žena nad privatnim firmama koje faktički vode muškarci takođe je često u zemljama u tranziciji (Kotzeva, 1999: 8). Na drugoj strani, prema rezultatima istraživanja, dve trećine neplaćenih radnika u Bugarskoj jesu žene koje rade neregistrovano u porodičnim biznisima koje vode njihovi muževi. Iako naporno rade, one su u potpunosti ekonomski zavisne od svojih muževa i nemaju nikakvu zaštitu

(Netkova, intervju, 1999). Žene u Makedoniji najčešće imaju male radnje u okviru sopstvenih kuća ili zgrada u kojima im se nalazi stan, tako da mogu lako da kombinuju kućni posao i plaćeni rad (Jovanović, intervju, 1999). U Bugarskoj većina firmi koje vode žene bavi se nekom vrstom porodičnog biznisa. Ti biznisi su niskoprofitni i sporo se razvijaju (Kotzeva, 1999: 8). Izgleda i da su ljudi starosti ispod 40 godina zastupljeniji među zaposlenima u privatnom sektoru i među privatnim vlasnicima, dok oni stariji od 40 godina dominiraju među zaposlenima u državnim firmama (Milić, 1995: 159).

Problemi koji su povezani sa zapošljavanjem (formalnim i neformalnim) i ekonomske teškoće u celini nisu ravnomerno raspoređene među predstavnicima raznih etničkih i verskih grupa. Oni su posebno prisutni među Romima u svim zemljama, a u Bugarskoj još i među bugarskim Muslimanima i Turcima (UNDP, 1998: 20). Rastuća društvena marginalizovanost ovih grupa vodila je tokom poslednjih deset godina ka novom obliku etničke nejednakosti i generisala nove oblike društvenih tenzija i konflikata u Bugarskoj. Opasnost od diskriminacije i zlostavljanja na etničkoj osnovi postali su svakodnevna pojava za predstavnike ovih etničkih zajednica. Kako se ističe u izveštaju UNDP-a za 1998. godinu, dve najbrojnije etničke manjine (Turci i Romi) spadaju među najranjivije i najmarginalizovanije društvene grupe u Bugarskoj. Žene i deca,

pripadnici ovih etničkih grupa, posebno su ugroženi i česte su žrtve nasilja, kako unutar svoje grupe tako i od strane pripadnika drugih etničkih grupa.

Postoje razlike i između Albanaca i nealbanaca, kako u Srbiji tako i u Makedoniji. U Makedoniji, na primer, Albanci, i muškarci i žene, u manjoj meri su zastupljeni među zaposlenima nego Makedonci. I dok albanski muškarci često na rad u inostranstvu idu sami, bez svojih porodica, ili se uključuju u neformalne/ilegalne aktivnosti, Albanke, sledeći strogu patrijarhalnu tradiciju, ostaju kod kuće ili nisu u stanju da nađu posao zbog nedovoljnog obrazovanja (Jovanović, intervju, 1999).²⁹ Slična situacija postoji i među kosovskim Albancima (Izveštaj Helsinškog komiteta za ljudska prava, 2000: 9).

Iako su korisne za razumevanje promena u ekonomskom položaju žena i muškaraca u postkomunističkim zemljama, statistike o zaposlenosti su daleko od toga da daju potpunu sliku o svemu ovome, a još manje o uticaju promena u zaposlenosti na odnose u porodici. U zemljama u tranziciji formalna zaposlenost ne znači nužno i biti plaćen, biti plaćen na vreme ili biti plaćen dovoljno u smislu obezbeđenja ekonomske sigurnosti (Prokovic, 1998: 125). Usled toga podaci o registrovanoj zaposlenosti ne daju uvek tačnu sliku o stvarnom nivou ekonomske aktivnosti građana. Iz raznih razloga registrovana nezaposlenost ne

284

---

29. Nekada su albanske devojke imale običaj da napuštaju osnovnu školu nakon završetka četvrtog razreda. To je bio način na koji je tradicionalna porodica zadržavala žensku decu kod kuće. Međutim, u novije vreme, sve više devojaka, posebno u gradovima, nastavlja školovanje i nastoji da nađe posao (Čoneva, intervju, 1999).

daje pravu sliku ni o stvarnom nivou nezaposlenosti. Lica koja su registrovana kao nezaposlena, na primer, često su ekonomski aktivna. Mnogi ljudi nalaze primarni ili dodatni posao u okviru neformalnog sektora koji je, zajedno s neformalnim tržištem rada, u ekspanziji u mnogim zemljama u tranziciji. Ne tako retko, neformalni sektor nudi bolje plaćene poslove nego formalni, tako da deo stanovništva zarađuje znatan dodatni prihod upravo od tih aktivnosti (UNDP, 1998a: 4). Međutim, dokaze o postojanju skrivenog tržišta rada i dohotka ostvarenog na njemu teško je dobiti.

285 U Mađarskoj se, na primer, procenjuje da se jedna trećina društvenog proizvoda ostvaruje u okviru neformalne ekonomije (Frey, 1998: 7). Jedna od retkih studija koja se bavi zapošljavanjem u okviru neformalne ekonomije jeste istraživanje koje je sprovedeno početkom 1998. godine u Beogradu. Prema rezultatima ovog istraživanja 30% zaposlenih bilo je angažovano na dodatnim poslovima preko ne-registrovanog tržišta rada. Svi oni su bili prinuđeni da prihvate ove poslove jer su bili u teškoj ekonomskoj situaciji. Oko 40% njih bile su žene, pri čemu su najzastupljenije bile one između 30 i 40 godina starosti (UNICEF, 1999: 8). Kako je uočila Steinhilber, “zbog slabijih šansi da dobiju pristojno plaćen posao žene češće od muškaraca prihvataju da rade kod kuće ili bez ugovora. Na drugoj strani, izgleda da više mu-

škaraca nego žena prihvata sezonske poslove, na primer u poljoprivredi” (Steinhilber, 2001: 203).

Širenje neformalnog tržišta rada ima za posledicu da je sve više ljudi (muškaraca i žena) relativno nezaštićeno i izloženo eksploataciji na poslu (neadekvatne plate, produženo radno vreme, lišavanje svih prava itd.), pošto poslodavcima više odgovara da ih ne prijavljuju kako bi izbegli plaćanje doprinosa (UNICEF, 1999: 6; Efremov, 1998: 138; Vaknin, 2000: 1). Potresi vezani za tranziciju na jednoj strani i porast industrije seksa kao neformalnog sektora koji je najzainteresovaniji da privuče žene na drugoj vodili su brzom rastu broja žena koje, svojom voljom ili ne, rade kao prostitutke i izložene su visokom riziku od nasilja i eksploatacije.

Ekonomске promene u postkomunističkim zemljama rezultirale su značajnim društvenim raslojavanjima. Na jednoj strani, došlo je do osiromašenja velikog dela populacije, dok je na drugoj strani mali broj ljudi postao bogat. Krajem 1998. godine oko 30% gradske populacije u Makedoniji nije imalo novca za hranu.³⁰ Ljudi koji su bili siromašni pre tranzicije postali su još siromašniji, a osiromašio je i veliki deo nekadašnje srednje klase. Nezaposleni, penzioneri, domaćice i veliki deo zaposlenih u državnim ustanovama i preduzećima u najtežoj su situaciji (Nanevski, 1998: 52). Među onima čija finansijska situacija se poboljšala

---

³⁰Intervju sa dr Jorde Jakimovskim, navedeno prema S. Vukčević “Solidna podloga za eksploziju”, *Nova Makedonija*, 5. jul 1999, str. 11. Slično, prema istraživanju koje je sprovedeno u Srbiji 2000. godine na reprezentativnom uzorku od 200 ispitanika, 30% ih je izjavilo da nema dovoljno novca da kupi hranu. Više od dve trećine ispitanika odgovorilo je da su im se prihodi smanjili, dok je 12 % izjavilo da su im se prihodi povećali tokom poslednjih deset godina (Z. Marković “Gladna sam, kradem šljive”, *NIN*, 27. jul 2000, str. 22-23).

preovlađuju (uspešni) privatni biznismeni i osobe koje se nalaze na rukovodećim funkcijama. Zbog toga dolazi do konflikta interesa između siromašnih i bogatih, zaposlenih i poslodavaca, mladih i starih, nezaposlenih i zaposlenih i seoskog i gradskog stanovništva.

Najintenzivniji konflikt interesa u Makedoniji, prema Jakimovskom, postoji između siromašnih i bogatih (Jakimovski, 1998: 9-15). Nejednakost vezana za dohodak takođe je imala tendenciju rasta u Bugarskoj. Na primer, 1996. godine najbogatijih 20% stanovništva ostvarilo je 5,8 puta veći dohodak u poređenju sa 20% najsiromašnijih (UNDP, 1998a: 7). U Bugarskoj je 1996. godine godišnja stopa inflacije bila 311%, pri čemu je procenat obezvređenosti domaće valute bio 3000. Prosečna mesečna plata pala je sa 110 dolara u 1995. godini na 20 dolara u prvim mesecima 1997. Broj domaćinstava sa dohotkom ispod egzistencijalnog nivoa dostigao je 1996. godine 54%, 1990. godine domaćinstva ispod socijalnog minimuma činila su 41%, a 1996. godine čak 73%. Kupovna moć stanovništva se prepolovila, izazivajući promene u strukturi potrošnje domaćinstva: udeo dela dohotka koji se troši na hranu povećao se sa 36% u 1993. godini na 55,9% u 1997. Prosečna mesečna penzija pala je za 65% u periodu između 1990. i 1996. godine (Dakova i Indsheva, 1999: 120).

Analiza siromaštva u Srbiji 1999. godine pokazala je da su sve socioekonomske kategorije stanovništva osiromašile. Među najugroženijima nalazile su se porodice s decom, porodice s jednim roditeljem i penzioneri (Pošarac, 1999: 54; Puzigaća, 1999: 111). Neuravnoteženost primanja bogatih i siromašnih bila

je još drastičnije izražena nego u drugim zemljama. Nasuprot većini stanovništva koja je osiromašila u relativno kratkom periodu nalazi se mala grupa onih koji se mogu smatrati veoma bogatim, čak i prema zapadnoevropskim standardima. Mnogi od njih su do zarade dolazili kriminalnim delatnostima i nekontrolisano su trošili novac i odavali se luksuzu (Milosavljević, 1998: 22). Kao i u drugim postkomunističkim zemljama i zemljama kojima su nametnute ekonomske sankcije, i u Srbiji je došlo do nestajanja srednje klase, dok se istovremeno formirala nova klasa ratnih profitera (Žene u crnom, 1994a: 100). Takođe, kako ističe Lazić, visoko mesto na lestvici materijalnih položaja zauzimali su još i političari i direktori državnih/društvenih preduzeća (Lazić, 2002: 30).

Vredno je pomenuti da je u Srbiji došlo do društvene diferencijacije čak i među izbeglicama. Kako je dobro primetila Vučurević na radionici koju su 1993. godine organizovale Žene u crnom, moglo bi se reći da izbeglice potiču iz dve "klase": iz klase novih bogataša i klase siromašnih. Na primer, mali broj izbeglica koje pripadaju prvoj klasi došao je u Srbiju ranije, obično još pre nego što je počeo konflikt, i sa sobom su doneli velike količine deviza i/ili su uključeni u s ratom i ekonomskim sankcijama povezani organizovani kriminal (Žene u crnom, 1994: 101).

Formalna zaposlenost i promene u vezi sa zaposlenjem
Rezultati mog istraživanja pokazuju da nezaposlenost predstavlja jedan od glavnih ali ne i najozbiljniji problem s kojim su se građani Makedonije, Bugarske, Mađarske i Srbije suočili tokom prvih deset godina tranzicije. Kada govori

o ličnim egzistencijalnim problemima i problemima drugih ljudi u svojim zemljama, većina mojih ispitanika na prvo mesto stavlja finansijske probleme a na drugo nezaposlenost. Ispitanici iz Makedonije i Srbije ističu još i stambene probleme.

Zadržati stabilnu zaposlenost i ekonomsku sigurnost postalo je od početka tranzicije gotovo nemoguće. Usled toga jedna od najneposrednijih promena koju su ljudi iskusili nakon uvođenja makroekonomskih reformi u vezi je s gubitkom sigurnog zaposlenja. Nesigurnost u tom pogledu najbolje je opisala ispitanica iz Mađarske:

Nestanak egzistencijalne sigurnosti je veoma teško iskustvo... Teško je snaći se kada ti je egzistencija ugrožena. Dobra stvar je što sada ima više slobode u odlučivanju, ali istovremeno postoji strašna egzistencijalna nesigurnost. Za osobu koja se osećala obezbeđeno čitavog svog života zaista je teško da se na to navikne. Jer mi smo naučili da uvek ima posla, da se uvek nešto može zaraditi, da uvek dobijamo penzije... možda to nije bilo tako dobro kao na Zapadu, ali smo imali neku sigurnost...

Međutim, nije se pogoršala samo formalna zaposlenost. Za one koji su, poput Roma, naučili da zarađuju novac van formalnog zaposlenja, nesigurnost znači nedostatak neformalnih poslova, pošto se, s opštim osiromašenjem stanovništva, smanjila potražnja i u ovoj oblasti. Na primer, među mojim ispitanicima u Makedoniji to je bilo očigledno u slučaju jedne Romki-

nje koja je ranije radila po kućama dok je njen muž zarađivao novac svirajući na svadbama. Odnedavno oboje imaju problem da zarade novac pošto ljudi nemaju novca da im plate.

Problemi sa zaposlenjem javljaju se kada jedan ili oba supružnika izgube ili moraju da napuste posao, kada ne uspeju u privatnom poslu ili kada oni i/ili njihova odrasla deca ne mogu da se zaposle. Uprkos činjenici da je većina ispitanika i njihovih partnera bila formalno zaposlena sve vreme ili duže vremena tokom posmatranih deset godina, preovlađujuća situacija u pogledu njihove zaposlenosti jeste promenljivost, nestabilnost i nesigurnost. To znači da manje od polovine ispitanika i njihovih partnera u svim zemljama izuzev Bugarske nije menjalo radno mesto u posmatranom periodu. Dakle, više od polovine bilo je primorano da promeni radno mesto i ta promena je često bila radikalna (tehnološki višak, ekstremno niske ili nikakve plate). To, takođe, znači da su i oni koji su bili zaposleni sve vreme (na jednom ili više radnih mesta) iskusili promene i nesigurnost u vezi s tranzicijom i kratke, tranzicione, periode nezaposlenosti. Za mnoge su to, uprkos kontinuitetu radnog staža, bile znatne promene u organizaciji rada, radnim obavezama i vremenu provedenom na radnom mestu. Ovo se posebno odnosi na one koji su, nastojeći da ostvare veću zaradu, započeli privatni biznis, prešli s državnog na privatni posao ili nastavili da rade u istoj, ali privatizovanoj firmi:

Bila sam zaposlena sve vreme tokom poslednjih 15 godina. Promenila sam tri firme, ali nikada nisam imala prekide u radnom stažu. Osam godina sam radila u

državnoj firmi. Godine 1992. i 1993. moja plata je vredela samo 2 DM, pa sam otišla da radim u privatnoj firmi. Pre 14 meseci ponovo sam promenila posao i sada radim za drugu privatnu firmu. (Ispitanica iz Srbije)

Prvo, kada sam diplomirala, radila sam za Nacionalno zdravstveno osiguranje u Tatabanyu. Kasnije, posle političkih promena, radila sam za dobrotvornu organizaciju, a poslednje dve godine radim kao privatna zubarka. (Ispitanica iz Mađarske)

Profesor s kojim sam radila pomogao mi je da nađem mesto za praktičnu obuku kod njegovog bivšeg studenta u metalnoj industriji, u fabrici. Tamo su me zavoleli, tako da sam ostala tamo i posle završene obuke, od 1971. do kraja 1992. godine. Ali fabrika je prestala da postoji. Broj zaposlenih je smanjen na 10% od ranijeg broja. Fabrika je prestala da radi tako što je transformisana u privatnu firmu sa šest zaposlenih, i bilo je četiri osobe iz moje grupe koje su ostale na istom mestu. Godine 1992. počela sam da radim u Nacionalnom institutu za prehranu, gde sam obavljala isti analitički posao. Bilo je teško jer sam morala da se priviknem na mnoge nove stvari. Bila je to velika promena, uprkos činjenici da sam radila sličan posao. (Ispitanica iz Mađarske)

Takođe usled promene vlasništva i s tim povezanih organizacionih promena neki ispitanici

bili su prebačeni na radna mesta sa nižim primanjima.

Bila sam zaposlena sve vreme tokom poslednjih deset godina, ali sam promenila šest poslova. Kako su se gasili fondovi i preduzeća, tako sam ja menjala poslove. Nekada sam dobijala bolju nekada goru platu. Premeštala sam se s jednog mesta na drugo. I ćutala... Sve je bolje nego da si na ulici... Samo da skupiš godine za penziju... (54-godišnja ispitanica iz Srbije)

Ali čak i oni koji nisu menjali radno mesto često su iskusili smanjivanje realnih plata, pa samim tim i problem da prežive s platama koje su dobijali od redovnog posla. Napori koje je ova kategorija ispitanika ulagala ka poboljšanju finansijske situacije češće su se ogledali u traženju dodatnih mogućnosti zarade nego u menjanju posla. Borba za egzistencijalnu sigurnost i nestabilnost zaposlenja često ih je terala da se okrenu sivoj ekonomiji i drugim neformalnim oblicima sticanja zarade. Moglo bi se reći da je nesigurnost kontinuiteta radnog odnosa u kontekstu ekstremne opšte nestabilnosti, nesigurnosti i promenljivosti jedna od glavnih karakteristika zaposlenosti kako svojih ispitanika/ispitanica tako i njihovih partnera/partnerki.

Rezultati mog istraživanja ukazuju na vezu između promena na makro planu i učestalosti promena posla ispitanika/ispitanica. Time bi se mogla objasniti najveća učestalost promena posla među ispitanicima iz Srbije. Oni su ponekad bili prinuđeni da promene i više od pet poslova tokom posmatranih deset

godina, često prelazeći sa državnog posla na privatni i obrnuto. Takođe, za razliku od ispitanika/ispitanica iz drugih zemalja, promene posla ispitanika iz Srbije često su bile više u vezi s ekonomskim sankcijama i ratom nego s tranzicijom, odnosno privatizacijom, koje su bile blokirane ekonomskim sankcijama.

Od 1993. godine najveći deo vremena sam bila na prinudnom odmoru pošto moja fabrika nije normalno funkcionisala zbog sankcija. Ali ove godine (1999) moju fabriku srušile su NATO bombe tako da je moj posao i formalno prestao da postoji. Tokom poslednje dve godine i moj muž je bio na prinudnom odmoru i platu je uglavnom dobijao u naturi. (Ispitanica iz Srbije)

289

Međutim, za ispitanike iz Makedonije i Mađarske karakteristično je da su gubili posao isključivo zbog tranzicije, usled čega su duže ili kraće vreme bili nezaposleni.³¹ Za razliku od ispitanika iz drugih zemalja, kako sam već pomenula, radni status većine ispitanika iz Bugarske i njihovih partnera/partnerki bio je stabilan, pri čemu je većina bila zaposlena sve vreme u toku posmatranih 10 godina. Ispitanici iz Bugarske imali su stabilniji radni status u poređenju sa svojim partnerima/partnerkama.

Zanimljivo je da podaci o promenama u vezi sa zaposlenjem ispitanika u Mađarskoj, Bugarskoj i Makedoniji jasno odražavaju nivo privatizacije u tim zemljama. Promene posla koje su povezane s privatizacijom najočiglednije su među ispitanicima iz Mađarske i Makedonije, gde je privatizacija bila najdalje odmakla u vreme istraživanja. Među ispitanicima iz ove tri zemlje, ta veza bila je najmanje izražena u Bugarskoj.

Ja sam biolog. Trenutno sam nezaposlena, ali sam ranije radila. Godine 1992. otišla sam na porodiljsko odsustvo s prvim detetom i ostala sam kod kuće do 1997. godine. Vratila sam se na posao u septembru i odmah zatim izgubila posao. Moj posao je prestao da postoji. Laboratorija i čitav odsek otišli su pod stečaj a šef je otpušten. Sve je prestalo da postoji. Ja sam se bavila medicinskim istraživanjima i upravo je naš odsek bio ugašen. Mene su otpisali čim sam otišla na porodiljsko, što je takođe bio način da se smanji broj zaposlenih. (Ispitanica iz Mađarske)

Kao što je već pomenuto, u Srbiji je visok nivo nestabilnosti u vezi s poslom u većoj meri vezan za ekonomske sankcije i rat nego za privatizaciju. Iako je nivo te nestabilnosti, očigledno, pre

---

³¹ Ovdje je važno napomenuti da oblik nezaposlenosti koji preovlađuje, kako u Makedoniji tako i u većini drugih zemalja u tranziciji, nije takozvana "zdrava" nezaposlenost koja podstiče mobilnost rada i radne snage. Naprotiv, u pitanju je trajna (strukturnalna) nezaposlenost, koja podrazumeva da isti ljudi ostaju nezaposleni u kontinuitetu po više od jedne godine. Takva nezaposlenost bi se mogla još nazvati i nezaposlenošću koja se pretvara u naviku: "Ljudi gube samopoštovanje, postaju zavisni od pomoći drugih, i plaše se da se suoče sa prošlošću." (Vaknin, 2000: 1).

svoga indikator izloženosti ljudi negativnim efektima ekonomskih promena, on takođe reflektuje i nivo spremnosti ljudi da aktivno reaguju na te negativne efekte, što je, takođe, najvidljivije u Srbiji.

Uprkos manjim razlikama u svim zemljama, stabilnost zaposlenja muškaraca i žena se bitnije ne razlikuju. Tako su promene u vezi sa zaposlenjem mađarskih, makedonskih i srpskih ispitanika/ispitanica i njihovih partnera/partnerki neznatno učestalije među ženama nego među muškarcima. Na drugoj strani, za bugarske ispitanike je karakteristična preovlađujuća stabilnost zaposlenosti kako muškaraca tako i žena.

Druga tesna veza između makro promena i promena u radnom statusu pojedinaца utvrđena je u vremenu i razlozima gubitka posla. Višak radne snage zbog privatizacije i stečaj nelikvidnih državnih fabrika glavni su razlozi gubljenja posla od strane bugarskih, makedonskih i mađarskih ispitanika. Na primer, ispitanici iz Makedonije koji su izgubili posao u državnim fabrikama ostali su bez posla uglavnom u periodu između 1989. i 1996. godine, kada je, kao što je istakla Dimitrievska, kao posledica privatizacije stvorena čitava armija "stečajnih radnika", koja se povećala od 156.000 u

1990. godini na 249.928 u 1997 (Dimitrievska, 1998: 29). Slična situacija je uočena i u Bugarskoj (Muleskova i dr., 1999: 50). Slično je i u Mađarskoj, gde su ispitanici uglavnom isticali da su izgubili posao tokom prvih godina tranzicije, odnosno između 1989. i 1995. godine.

Međutim, u Srbiji je karakterističnije gubljenje posla u vezi s ekonomskom krizom izazvanom ekonomskim sankcijama i ratom, odnosno povezano s ekonomskim malverzacijama političke elite i ratnim razaranja. ³² U kontekstu etničkih tenzija i rata tipično je i gubljenje posla usled etničke diskriminacije, izbeglištva i opšte nesigurnosti koju donosi rat. Na primer, za većinu izbeglica napuštanje doma značilo je ne samo prekid već i gubitak radnog mesta na duže vreme. Kao što je istakao Milosavljević, to je nešto što karakteriše ukupni društveni položaj većine izbeglica (samo 10% izbeglica u Srbiji uspelo je da nađe privremeni ili stalni posao). To ima i ozbiljne sociopsihološke posledice, s obzirom na to da je većina (80%) odraslih izbeglica ranije imala stalno i stabilno zaposlenje (Milosavljević, 1997: 12).

U svim zemljama obuhvaćenim istraživanjem ima ljudi koji su napuštali posao dobrovoljno da bi započeli privatni posao. Me-

290

---

32 Bar 300.000 osoba, od čega je 40% žena, ostalo je bez posla kao posledica razaranja izazvanih NATO bombardovanjem. Bombardovanje je uticalo na smanjivanje na neophodni minimum broja zaposlenih u privatnom sektoru, dok je više od polovine zaposlenih u državnim firmama poslato na "prinudni odmor" (Women – victims of aggression, Federal Government Report, 1999, str. 13). Jedan od najupečatljivijih primera nezaposlenosti izazvane NATO bombardovanjem dogodio se u fabrici automobila "Zastava" u Kragujevcu: "Priča o radnicima koji su ostali bez posla je priča o većini ljudi u Kragujevcu. . . Sve je ovde povezano sa 'Zastavom' . . . Kada je ona uništena, ceo grad je uništen. Danas je to dolina gladi." (V. Simić "Depresija u dolini gladi", *Blic*, 23. jul 1999).

đutim, ukoliko ne bi uspeali, obično ili nisu uspevali da nađu novi posao ili bi nalazili državni ili drugi privatni posao. Nekada je nezaposlenost bila rezultat otpuštanja radnika koji su radili u privatnoj firmi ili zatvaranja privatne firme. Obično je to bilo posledica teškoća koje su novi privatni preduzetnici imali u prilagođavanju novom ekonomskom sistemu i tržišnoj ekonomiji. U Srbiji je i ova pojava uglavnom bila povezana s ratom i izolacijom zemlje, što je posebno došlo do izražaja tokom teške ekonomske krize izazvane bombardovanjem NATO-a, i to naročito tokom samog bombardovanja.

291 Pošto je tokom bombardovanja opšte osećanje egzistencijalne nesigurnosti u svakom smislu poraslo, ljudi su imali tendenciju da izbegavaju one izdatke koji nisu bili neophodni. Tako su privatni preduzetnici često zatvarali firme, prestajali da rade za neko vreme, otpuštali radnike i zapošljavali umesto njih svoje rođake. Ljudi su prestajali da odlaze na posao i zbog toga što je to postalo opasno ili nemoguće zbog razaranja. Žene su napuštale posao da bi se brinule o deci i domaćinstvu. Zbog toga su i izbeglice ponekad ostajale bez posla još pre napuštanja svojih domova.³³

U Makedoniji je, pored razloga povezanih s tranzicijom, do gubljenje posla dolazilo i usled političkih promena, odnosno zategnutih međuetničkih odnosa. Na primer, jedan od ispitanika iz Makedonije koji je po zani-

manju profesor izgubio je posao u dvojezičnoj školi jer nije znao albanski jezik. Izgleda da razlozi za gubljenje posla nisu u znatnijoj meri povezani s polom ispitanika, mada su neke od mojih ispitanica iz Mađarske, kako je već rečeno, izgubile posao dok su se nalazile na porodiljskom odsustvu.

Dok neki ljudi nisu bili u stanju da nađu novi posao, neki su ranije ili kasnije ipak uspevali da se zaposle. Neki ljudi su bili nezaposleni samo kratko vreme tokom procesa privatizacije, zatim su dobili posao ponovo u istoj (kada je postala privatna) ili drugoj fabrici ili instituciji. Međutim, čak i kratki periodi nezaposlenosti i adaptiranja na promenjenu organizaciju rada u vezi s transformacijom vlasništva često su veoma stresni. Za neke ljude nesigurnost je trajala duže i oni su uspeali da nađu novi posao tek kasnije, ili su se stalno naizmenično zapošljavali i gubili posao sve vreme od kada su jednom postali nezaposleni. Dobar primer za to je ispitanik iz Mađarske:

Za svoju sadašnju firmu radim tri godine. Pre toga radio sam jednu godinu za odeljenje nepokretnosti u trinaestom okrugu. Pre toga, od 1993. do kraja 1995. godine bio sam nezaposlen pošto je firma čiji sam bio direktor otišla u stečaj. Nakon toga sam prvo osnovao svoju privatnu firmu koju sam držao oko dve

---

33 Moja ranija istraživanja su pokazala da su žene koje su bile zaposlene pre rata prestajale da rade kada je rat počeo jer su bile otpuštene, ili su postale višak radne snage, kao i zato što nisu mogle da odlaze na posao zbog razrušenih saobraćajnica i prekida saobraćaja. Da bi preživele u odsustvu muževa, većina se okrenula poljoprivredi, odnosno aktivnostima kojima su se uobičajeno bavili muškarci. (Nikolić-Ristanović i dr., 1996: 17).

godine. Firma je bankrotirala a ja sam se osećao zaista veoma loše. Ponovo sam bio nezaposlen više od godinu dana.

U sve četiri zemlje bila su prisutna sva tri obrasca radnog statusa parova obuhvaćenih istraživanjem:

1. samo jedan partner je bio zaposlen sve vreme tokom poslednjih deset godina;
2. oba partnera su bila zaposlena sve vreme;
3. oba partnera su bila suočena sa nezaposlenošću neko vreme ili sve vreme tokom poslednjih deset godina.

U okviru prvog obrasca moguće je razlikovati dva podobrasca, u zavisnosti od toga da li je u poslednjih deset godina preovlađivala zaposlenost muža ili žene. Prvi obrazac,³⁴ odnosno zaposlenost samo jednog partnera sve vreme, dok je drugi partner bio kraće ili duže vreme

nezaposlen, preovlađivao je među ispitanicima iz Makedonije. Međutim, za ispitanike iz Mađarske i Srbije najkarakterističniji je bio obrazac prema kome su oba partnera bila zaposlena sve vreme. Najzad, među bugarskim ispitanicima sva tri obrasca su bila ravnomerno prisutna.

Ispitanici/ispitanice koji su imali partnere/partnerke koji su bili nezaposleni/e kraće ili duže vreme bili su obično oni čija finansijska situacija je bila veoma loša. Kao što se moglo očekivati, najteža situacija je postojala u domaćinstvima gde su oba partnera bila nezaposlena duže vreme tokom posmatranih deset godina. Međutim, preovlađujući obrazac zaposlenosti oba partnera među ispitanicima iz Srbije ne sme biti uzet kao dokaz da su oni bili u boljoj situaciji u poređenju sa ispitanicima iz drugih zemalja. Naprotiv, to je samo jedan od najmarkantnijih primera formalne prirode zaposlenosti u postkomunističkim i ratom pogođenim zemljama. Ili, drugim rečima, to je

292

---

³⁴ Među ispitanicima iz Makedonije samo četiri ispitanika, i to dva muškarca i dve žene, bila su zaposlena sve vreme. Ovaj podatak je u skladu sa analizom koju je uradio makedonski Zavod za statistiku, prema kojoj je u 1999. godini broj domaćinstava sa samo jednim zaposlenim članom u stalnom porastu (S. M. Vankov "Nivoto na siromastija postojano raste", *Nova Makedonija*, 20. oktobar 1999, str. 12). Takođe, jedna analiza koja se bavila radnim statusom roditelja u Mađarskoj u periodu 1992-97, pokazala je veliko smanjenje broja porodica u kojima su oba roditelja radila (oko 10%, odnosno sa 48 na 38%), i blag pad broja porodica u kojima je samo majka radila (od 6,6 na 5,6%). Međutim, uočeno je izrazito povećanje broja dece iz porodica u kojima je samo otac radio (do 6%), kao i blagi porast broja dece koja odrastaju u porodicama u kojima nijedan roditelj ne radi (UNICEF, 1999: 39). Ovakva situacija ima ozbiljne posledice na materijalno stanje porodica. Porodice u kojima samo jedan supružnik zarađuje spadaju među najugroženiju kategoriju u Mađarskoj. Kako ističe Adamik, za vreme socijalizma je veštački bio uspostavljen sistem po kome su porodice imale dva hranioca, tj. u kome su oba supružnika zarađivala. Upravo stoga, tokom prvih godina tranzicije situacija u kojoj su se našle porodice bila je veoma teška, s obzirom na to da nije ustanovljen novi odnos zarađivanja od strane partnera, kao i s obzirom na to da je inflacija bila preko 30% a cene "skoro na svetskom nivou". (Adamik, 1993: 208).

dokaz relativnog karaktera zaposlenosti kao indikatora socioekonomskog statusa ljudi u tim zemljama. Dakle, iza maske formalne zaposlenosti oba supružnika često se krije odsustvo ekonomske aktivnosti i/ili zarađivanja za život od strane jednog ili čak oboje.³⁵ Iako izgleda da u suštini nije bilo bitnije razlike u radnom statusu ispitanika iz Srbije i Makedonije, ekonomske posledice situacije u vezi s radnim statusom ispitanika iz Srbije su ipak bile stresnije nego kod ispitanika iz Makedonije.

Problem nezaposlenosti ne ograničava se, međutim, samo na gubljenje posla već je u vezi i sa nedostatkom novih poslova. Upravo stoga su ljudi koji su napustili posao zbog bolesti ili su dobili otkaz pre političkih promena imali problem da nađu novi posao, pa su duže ili kraće vreme bili nezaposleni. Takođe, svi ispitanici koji su su bili neko vreme (duže ili kraće) nezaposleni, ali su u novije vreme uspjeli da se zaposle, bili su starosti između 30 i 35 godina a posao koji su dobili bio je njihov prvi posao. Međutim, nije retko da su oni do posla došli upravo zato jer su prihvatili posao koji ne odgovara njihovom obrazovanju, tako da nije retkost da ljudi sa univerzitetskom diplomom rade kao konobari, taksisti i sl.

Nedostatak novih poslova je bio problem sa kojim su se suočavala odrasla deca ispitanika u sve četiri zemlje. Međutim, izgleda da je u tom pogledu ipak nešto bolja situacija bila u Mađarskoj. Naime, odrasla deca ispitanika

iz Mađarske sasvim retko su imala problem da nađu posao. Nezaposlenost je uglavnom pogadala one koji su imali niže obrazovanje, dok su osobe koje su imale visoko obrazovanje i znanje stranih jezika lako nalazile posao. Ovo nije čudno kada se ima u vidu visok nivo stranih ulaganja i privatizacije u Mađarskoj. Međutim, svi ispitanici iz Makedonije i Srbije, kao i skoro svi (sa samo jednim izuzetkom) iz Bugarske, koji su imali odraslu decu koja su završila školu, izjavili su da su njihova deca imala probleme da nađu posao. Oni su ili nezaposleni, odnosno ekonomski zavisni od roditelja (ili zajedno s njima primaju socijalnu pomoć) ili rade "na crno" (bez osiguranja i bilo kakve zaštite) u privatnim firmama.

Mlade žene često rade neprijavljeno u privatnim kafeima i buticima. Takođe, čak i one koje su otišle u inostranstvo da bi našle posao, često tamo rade ilegalno. Na drugoj strani, odrasla deca, kao i njihovi roditelji, nekada imaju stalni posao ali nemaju redovne plate, zarađuju samo s vremena na vreme radeći ad hoc poslove, ili su im plate tako male da ne mogu da pokriju ni najosnovnije potrebe. Među najugroženijima su deca Roma. Tako, na primer, deca jedne ispitanice, Romkinje iz Makedonije, koja je bila u izuzetno teškoj ekonomskoj situaciji, postala su narkomani. Uz to, ćerka je počela da zarađuje novac baveći se prostitucijom, pošto nije mogla da nađe posao, a roditelji nisu bili u stanju da je izdržavaju.

³⁵ Često se radi o osobama koje su na prinudnom odmoru kraće ili duže vreme, i to zbog toga što njihove fabrike ne rade uopšte ili rade sa smanjenim kapacitetom, zbog nedostatka sirovina, zbog ekonomskih sankcija, jer je fabrika u celini ili delimično uništena u ratu i sl. Takođe, ne tako retko, ljudi su prinuđeni da rade puno radno vreme, bez obzira na to što primaju samo simboličnu platu ili je uopšte ne primaju.

Neformalna zaposlenost

Premda je većina ljudi formalno ostala u radnom odnosu, opadanje realne vrednosti primanja i visoka inflacija, kao posledica smanjivanja društvenog proizvoda i drugih teškoća sa kojima se suočavaju ekonomije postkomunističkih društava, doveli su do obezvređivanja rada i radom ostvarenog dohotka toliko da su ljudi bili primorani da traže alternativne načine da bi zaradili za život. To se još u većoj meri odnosi na nezaposlene, koji su izgubili pravo na socijalna primanja za nezaposlene, ili su ta primanja obezvređena. Tako su se i zaposleni³⁶ i nezaposleni našli u situaciji da moraju da traže posao na neformalnom tržištu rada. Sve što je prethodno rečeno o nestabilnosti, visokom stepenu promenljivosti i nesigurnosti formalne zaposlenosti važi, čak i u većoj meri, za neformalne oblike radnog angažovanja.

Među zemljama koje su obuhvaćene istraživanjem primećuju se razlike u pogledu spremnosti ljudi da prihvate neformalne oblike rada. Ta razlika najviše dolazi do izražaja u vezi s neformalnim poslovima koji predstavljaju dopunu za formalnu zaposlenost. Tako je, na primer, dopunski rad bio karakterističan za moje ispitanike (muške i ženske) iz Mađarske, Srbije i Bugarske, ali ne i za ispitanike iz Makedonije. Sličnosti su, međutim, daleko izraženije, a razlike manje, kada su u pitanju neformalni poslovi kao zamena za formalnu zaposlenost.

Ispitanici iz Makedonije, koji su bili zaposleni u državnim firmama, uglavnom

nisu bili u stanju da, baveći se svojim redovnim poslom, zarade za pristojan život. No, i pored toga, oni su retko imali dodatni izvor prihoda, tj. dodatni posao. Oni ispitanici koji jesu imali dodatne poslove uglavnom su radili u okviru svoje profesije. Međutim, za razliku od Makedonaca, državni posao je sasvim retko bio jedini posao za ispitanike iz Bugarske, Mađarske i Srbije. Prema rezultatima jednog istraživanja sprovedenog u Srbiji, 38% ispitanika je bilo prinuđeno da se pored "redovnog" zaposlenja bavi i nekim "dodatnim" poslom (Milošević, 2002: 149). Državni posao je, dakle, uvek bio kombinovan s drugim izvorima prihoda. Štaviše, u Bugarskoj su posebno rasprostranjeni nepuni radni odnos u privatnoj firmi, rad u sopstvenoj režiji ili na svojoj zemlji, sitna trgovina i rad u kući. U većini slučajeva, dohodak koji se ostvari od ovakvog dopunskog rada veći je od dohotka ostvarenog radom na državnom poslu

294

Žene su obično kao dodatne obavljale poslove iz sfere rada u domaćinstvu i, posebno u Srbiji, u vezi s krijumčarenjem robe iz susednih zemalja ili delova Srbije koji su u blizini granice. Pored prethodno pomenutih poslova, ljudi su radili i na raznim dodatnim poslovima iz okvira svoje profesije. Prema nekim izvorima, dodatne poslove u Bugarskoj i Srbiji češće obavljaju muškarci nego žene (UNDP, 1998: 8; UNICEF, 1997: 24). Ponekad, žene su u radnom odnosu u državnoj firmi, a dodatno rade i u privatnoj firmi koja je vlasništvo

---

³⁶ Udeo zaposlenih u neformalnom sektoru je veoma visok. Tako, na primer, prema jednoj anketi iz 1997. godine, u SRJ su zaposleni činili 31,9% onih koji se javljaju na skrivenom tržištu rada (Cvejić, 2002: 134).

njihovog muža. Nije neuobičajeno i da, po odlasku u penziju s državnog posla, penzioneri nastavljaju da rade u privatnim firmama.

Kao što je već rečeno, neformalni poslovi kao supstituti formalne zaposlenosti široko su rasprostranjeni u svim zemljama obuhvaćenim istraživanjem. Zajednička karakteristika ispitanika iz sve četiri zemlje, koji su kraće ili duže vreme bili bez posla tokom poslednjih deset godina, jeste da su svi oni obavljali neku neformalnu delatnost. Žene, čak i kada imaju visoko obrazovanje, često nalaze neformalne poslove u oblasti rada u domaćinstvu (na primer čuvaju decu ili se brinu o starim licima, spremaju stanove, spremaju hranu za kućnu dostavu i tome slično). Ispitanice iz Srbije i Makedonije često su putovale u Bugarsku, Tursku ili Mađarsku da bi kupovale robu koju su kasnije preprodavale u svojim zemljama.³⁷ Žene su pokazale da su spremnije od muškaraca da prihvate neformalne poslove koji ne odgovaraju njihovom obrazovanju (Indshewa, Filipova i Marinova, intervjui, 1999). Međutim, veoma teško je zaraditi novac na taj način, posebno kada se zna da se potražnja za poslovima vezanim za pomoć u kući i sličnim poslovima koji se tradicionalno smatraju ženskim smanjivala sa opštim padom životnog standarda (Čoneva, intervjui, 1999).

Žene izbeglice su u posebno teškoj situaciji. One uglavnom nalaze posao u privat-

nom sektoru (gde nisu registrovane i nemaju osiguranje), u oblasti sive ekonomije ili rada u domaćinstvu. Zbog izbegličkog statusa one su u još gorem položaju nego lokalno stanovništvo, jer imaju još manje šansi da dobiju stabilno zaposlenje. Suočene sa dramatičnim siromaštvom, žene su primorane da prihvate poslove koji im se nude, bez obzira na to što su ti poslovi neadekvatni i slabo plaćeni. Žene koje su zaposlene kod privatnika ili preko omladinske zadruge suočene su sa neizvesnošću i nesigurnošću zaposlenja. Štaviše, one često moraju da prihvate dodatne poslove, izložene su eksploataciji i raznim ucenama (Mrvić-Petrović i Stevanović, 2000: 163).

Zapošljavanje ljudi bez ugovora zarad izbegavanja plaćanja poreza smatra se jednim od najčešćih oblika kršenja radnopravnih propisa u Bugarskoj. Slabo plaćeni poslovi, kao i poslovi bez socijalnog osiguranja i na kratak rok, daleko češće se nude ženama (posebno mladim) nego muškarcima. Štaviše, žene su u situaciji da takve poslove češće prihvataju nego muškarci i češće su izložene seksualnom uznemiravanju na radnom mestu. S druge strane, žene starije od 35 godina imaju teškoće u nalaženju posla, pošto poslodavci više vole da zapošljavaju mlade neudate žene bez dece, jer očekuju da one neće tako često ići na bolovanje kao udate žene sa decom (WaD Repport, 1999: 2, Netkova, intervjui, 1999).

---

³⁷ Prema kazivanju prof. Amalije Jovanović, u Makedoniji je šverc bio posebno rasprostranjen među albanskim muškarcima i Romima (muškarcima i ženama). Albanci su se, između ostalog, bavili i švercom oružja (Jovanović, intervjui, 1999). Takođe, iako su Romkinje odvek preovlađivale među ženama koje su radile po kućama, broj Makedonki koje su bile primorane da zarađuju na ovaj način povećavao se tokom perioda tranzicije (Čoneva, intervjui, 1999).

Za razliku od žena, muškarci pre ostaju nezaposleni nego što prihvataju slabo plaćene poslove, odnosno poslove koji ne odgovaraju njihovom obrazovanju. Rezultat toga je da, kada ostanu bez posla, muškarci često dugo ostaju u statusu nezaposlenih, dosađuju se, postaju naprasiti a često i nasilni. Na drugoj strani, kada muškarci prihvataju neformalne poslove, oni po pravilu biraju poslove koji odgovaraju njihovom obrazovanju, odnosno stručnoj spremi, ili, ako imaju zemlju, bave se sami, ili zajedno sa suprugom, poljoprivredom kao dopunskom ili alternativnom delatnošću. U tom pogledu, muškarci u Srbiji su u izvesnoj meri bili izuzetak. Naime, zbog ekstremno teške ekonomske situacije, muškarci su, kao i žene, često bili u situaciji da prihvataju svaki posao, bez obzira na obrazovanje. Veoma često muškarci i žene su zajedno bili uključeni u šverc i prodaju benzina – široko rasprostranjen način sticanja prihoda mnogih ljudi tokom ekonomskih sankcija. Izjava jedne od mojih ispitanica predstavlja dobru ilustraciju za to

U fabrici u kojoj sam radila poslednjih deset godina često sam bila na prinudnom odmoru. Ali, i kada sam radila, nisam dobijala platu. Često bih tada bežala sa posla i išla kući po kante sa benzinom. I onda sam išla na ulicu da prodajem benzin. Moj muž je dolazio kući u 3, ručao bi i dolazio da me odmeni. Ja bih išla kući da spremim večeru, operem sudove, nahranim decu i onda ponovo na ulicu. Tako smo preživljavali... Sada je dovoljno da vidim benzin pa da mi pri-

padne muka. Moj muž je ponekad išao po benzin u Rumuniju i Bugarsku. A nekada smo ga kupovali od drugih švercera.

Žene nekada ne znaju mnogo o vrsti neformalnog posla kojim se njihov muž bavi; muž im često govori da zarađuje veoma malo ili ništa. Međutim, kada nijedan od partnera nema redovnu platu, oni su često primorani da se oslone na socijalnu pomoć i/ili finansijsku pomoć roditelja, čak i onda kada jedan od njih ili oboje imaju neki oblik neformalnog zaposlenja. Tokom 1999. godine, prema navodima prof. Ljubice Čoneve, 65.000 domaćinstava u Makedoniji živelo je od socijalne pomoći, što je bilo nedovoljno za pokrivanje njihovih egzistencijalnih potreba (intervju, 1999). Izbeglice u Srbiji i Makedoniji nalazile su se u sličnoj situaciji.

296

Promene u pogledu vremena provedenog na radu i slobodnog vremena

Pored očigledno visokog nivoa stresa zbog nesigurnosti povezane s promenama, promene u vezi sa zaposlenjem imaju znatan uticaj i na organizaciju i kvalitet života u celini. Taj uticaj se na najdirektniji način ogleda u promenama u vezi sa dužinom kako radnog tako i slobodnog vremena.

Kada se analizira veza između promena u pogledu zaposlenosti i promena dužine vremena provedenog na radu, moguće je identifikovati dve glavne kategorije ljudi: one čije je vreme provedeno na radu sada znatno duže nego ranije i one čije radno vreme je ostalo isto ili je čak skraćeno:

a) ljudi koji su ranije radili u državnim firmama, pa su kasnije postali privatni preduzetnici i počeli da rade u privatnoj firmi, u neformalnom sektoru ili za nevladinu organizaciju, kao i oni koji rade u državnoj firmi i imaju stalni dodatni posao – dakle ljudi koji provode znatno više vremena na poslu sada nego ranije;

b) ljudi koji su sve vreme bili zaposleni u (obično istoj) državnoj firmi, sa retkim dodatnim ekonomskim aktivnostima ili bez njih, i čije radno vreme se nije znatnije promenilo u poslednjih deset godina ili je čak postalo kraće.

297 U Bugarskoj, u drugoj grupi su bili i neki od onih koji su od početka tranzicije sve vreme radili u privatnim firmama ali nisu imali nikakve dodatne poslove, tako da su imali praktično isto radno vreme kao i ranije u državnim firmama.

Takođe, neki od ispitanika iz Mađarske i Srbije provodili su isto ili manje vremena na poslu zbog veće fleksibilnosti novog posla, promene statusa, zbog promenjene prirode i organizacije posla, ili zbog smanjenih zahteva na novom radnom mestu (u državnom ili privatnom sektoru). Žene s malom decom radile su kraće nego ranije čak i onda kada su samozaposlene, što je u neposrednoj vezi s činjenicom da same brinu o deci. U Srbiji je prethodno pomenuta druga grupa uključivala i penzionere koji rade skraćeno radno vreme, izbeglice i druge nezaposlene ljude koji se s vremena na vreme angažuju na privremenim poslovima.

Za sve četiri zemlje je zajedničko da i žene i muškarci, koji imaju privatni biznis, rade u privatnoj firmi ili u neformalnom sekto-

ru (kao dopunskoj ili osnovnoj ekonomskoj aktivnosti), nemaju dovoljno ili nemaju uopšte slobodnog vremena. S obzirom na to, jedan ispitanik iz Makedonije je izjavio:

Sada je kapitalizam i mora mnogo da se radi. U stvari, radi se bez odmora. Čak i kada spavam ili idem da posetim roditelje – posao mi je stalno u glavi.

Slična je i izjava ispitanice iz Mađarske:

Provodim osam sati na radnom mestu i najmanje još šest sati u privatnoj ordinaciji. U proseku 13 sati dnevno... U osnovi, moj suprug i ja radimo daleko više, zarađujemo mnogo više, ali i mnogo više plaćamo. To uništava naš porodični život. Slobodno vreme uopšte više ne trošimo na porodicu već na privatni posao. I svi ostali oko mene, moje kolege i prijatelji, žive na isti način.

Kao što je već rečeno, dodatni rad je mnogo rasprostranjeniji među ispitanicima iz Bugarske, Mađarske i Srbije nego među ispitanicima iz Makedonije. Kao posledica toga, u ovim zemljama osoba koje su tokom poslednjih godina počele da rade duže radno vreme gotovo u jednakoj meri ima i među zaposlenima u državnim firmama i u nevladinim organizacijama, kao i među privatnim preduzetnicima. Izgleda da su za Bugare, Mađare i Srbe promene u radnom i slobodnom vremenu pre svega povezane sa imanjem, odnosno nemanjem dopunskog posla (ili sa brojem poslova) a u manjoj meri sa vrstom zaposlenja, kao što je slučaj u Makedoniji.

Nedostatak slobodnog vremena je karakterističan za žene koje su, nezavisno od vrste zaposlenja, dospеле u situaciju da preuzmu teret kako plaćenog tako i domaćeg rada (na primer zato što je njihov partner izgubio posao ili se razboleo).

Na drugoj strani, ljudi koji rade samo u državnim firmama uglavnom imaju dovoljno slobodnog vremena. Kao što se moglo očekivati, penzioneri i (formalno i neformalno) nezaposleni obično su isticali da imaju suviše slobodnog vremena. Način na koji su oni provodili to slobodno vreme u znatnoj meri se razlikovao, i to prvenstveno s obzirom na njihov pol. Dok muškarci imaju tendenciju da ne rade ništa, da gledaju televiziju i lutaju, i da ne preuzimaju brigu o domaćinstvu i deci, žene prvenstveno brinu o kući i deci ili unucima. Čak i nezaposlene žene nekada kažu da nemaju slobodnog vremena i to posebno onda kada imaju više od dvoje male dece i/ili stare roditelje o kojima se brinu. Jedna od ispitanica iz Makedonije rekla je sledeće o svom suprugu:

Dok je radio, provodio je osam sati na poslu. Od kada je izgubio posao, po ceo dan je van kuće. Obično se vraća između 2 i 3 sata noću.

Ispitanica iz Mađarske, koja, zajedno sa suprugom, drži restoran, o svom slobodnom vremenu kaže:

Pa, ako stignem kući oko 7 sati uveče, nema šanse da se odmaram, već nastavljam sa kućnim poslovima i brigom o deci. Doduše, možda bih mogla bolje da

se organizujem i da dobijem više aktivnog slobodnog vremena. Jer sada, kada stignem da sednem posle celog dana rada, obično zaspim ispred televizora. Sigurna sam da bi deca volela da ih češće vodimo negde van kuće preko vikenda, ali ja obično moram da radim bar jedan dan vikenda. To je najgori deo našeg posla. Mi ne možemo da završimo posao u 4 sata popodne već moramo stalno da radimo.

Takođe, ispitanice iz Srbije ponekad nisu pravile razliku između rada u kući i slobodnog vremena. One su govorile da imaju dovoljno slobodnog vremena ali, u isto vreme, one su isticale da to vreme koriste za obavljanje kućnih poslova.

Ako se osvrnemo na promene koje su povezane sa radnim statusom, izgleda da one, kako je primetio Deacon, odražavaju razlike u nivou aktivnosti pojedinaca, odnosno u njihovoj spremnosti da postanu ekonomski i društveno aktivni građani (Deacon, 1992: 11). Izgleda da je, kako u Makedoniji tako i u Mađarskoj, Bugarskoj i Srbiji, jedan deo stanovništva spreman i sposoban da bude aktivni subjekt u novom (kapitalističkom) sistemu, dok drugi deo u novoj situaciji ne nalazi rešenje za svoje probleme (Szalai, 1992, navedeno prema Deacon, 1992: 12; Garnizov, 1995: 11). Ili, kako je primetio Wnuk-Lipinski (navedeno prema Szalai i Orosz, 1992: 150):

Više slobode znači veću individualnu odgovornost za sopstveni život i individualizovaniji izbor životne karijere. Za

neke to može biti nepodnošljiv teret... U tom kontekstu, pomoći bespomoćnima izgleda da predstavlja najozbiljniji izazov socijalnoj politici u postkomunističkom društvu.

Međutim, iskustva mojih ispitanika iz Bugarske i Srbije pokazuju da u društvima u kojima je situacija ekstremno teška često nije dovoljno biti ekonomski aktivan građanin. U Srbiji, na primer, broj onih koji, uprkos svojoj spremnosti i sposobnosti, nisu u stanju da obezbede elementarnu egzistenciju i ostvare socijalnu sigurnost stalno se povećavao u posmatranom periodu (Milosavljević, 1998: 20). Na primer, iako zaposleni u privatnim firmama i privatni vlasnici često imaju bolji standard od onih koji rade u državnim firmama (Milić, 1995: 175), ta razlika je bila vidljivija tokom prvih godina tranzicije nego kasnije. Zbog toga nije čudno da je osećanje bespomoćnosti bilo naglašenije među ispitanicima iz Srbije i Bugarske, kao i da su se, uprkos svom aktivnom suočavanju sa promenama na mikroplanu, ljudi osećali frustriranim jer nisu mogli ništa da promene na makroplanu. Ovo potonje je posebno došlo do izražaja u Srbiji posle bombardovanja NATO-a, tako da se može reći da su bili u pravu oni koji su psihološko stanje cele nacije nazivali naučenom bespomoćnošću.³⁸

Promene u finansijskoj situaciji

Smanjivanje zaposlenosti, nominalnih i/ili realnih plata i penzija, odnosno neredovna pri-

manja ili potpuno odsustvo primanja, vodilo je osiromašenju velikog dela stanovništva u postkomunističkim zemljama. Kao što je već istaknuto, finansijska nesigurnost je egzistencijalni problem koji najčešće navode ispitanici u sve četiri zemlje obuhvaćene istraživanjem.

Ispitanici koji nisu bili suočeni sa finansijskim problemima ni u jednom momentu tokom prvih deset godina tranzicije jesu retki izuzeci. To nije neobično ako se zna da u Bugarskoj, na primer, oko 20% stanovnika koji se smatraju relativno bogatim troše više nego preostalih 80% Bugara koji su blizu granice fizičkog opstanka (Raichev i dr., 2000: 70). Ili, kao što je ispitanik iz Mađarske primetio, "par hiljada ljudi je postalo veoma bogato, ali ne i srećnije od onih koji su osiromašili".

Rezultati kako mog tako i drugih istraživanja pokazuju da materijalno blagostanje porodice zavisi od ekonomskog položaja svih njenih članova, kao i da postoji veza između činjenice da samo jedan član porodice zarađuje i ekonomskih teškoća sa kojima se suočava porodica u postkomunističkom društvu.³⁹ Međutim, često čak i zaposlena lica ne zarađuju, ili su im primanja neredovna ili nedovoljna za život. Na primer, u Makedoniji je skoro jedna trećina zaposlenih bila na takozvanom "prinudnom odmoru" i nije dobijala nikakvu nadoknadu. Slična situacija je uočena i u Srbiji (Puzigaća, 1999: III).

Do pada životnog standarda u postkomunističkim zemljama došlo je i usled ukidanja subvencija, brzog rasta cena i ukupnih

---

³⁸Dr M. Popović, intervju u: S. Ast "Lica bez osmeha", *Vreme*, 29. april 2000, str. 20.

³⁹Videti stranu za primere.

životnih troškova (Dimitrievska, 1998: 29). Pored ekonomskih promena povezanih sa tranzicijom, u nekim zemljama, poput Srbije i Makedonije, finansijske teškoće i pad životnog standarda bili su povezani i sa ratom na teritoriji bivše Jugoslavije: ekonomske sankcije i izolovanost Srbije, uništavanje fabrika i infrastrukture za vreme bombardovanja NATO-a (Srbija)⁴⁰ i dolazak izbeglica iz Bosne, Hrvatske (Srbija) i sa Kosova (Srbija i Makedonija).

Većina izbeglica u Srbiji i Makedoniji bila je smeštena u privatnim kućama ljudi koji su i sami bili na ivici siromaštva, a da pri tome nisu dobijali nikakvu finansijsku pomoć od države.⁴¹ S obzirom na to da je broj izbeglica u Srbiji stalno rastao u posmatраниh deset godina, ekonomska situacija u kojoj su se nalazila domaćinstva koja su primila izbeglice bila je posebno teška.

Stalno osiromašenje je bilo preovlađujući trend finansijske situacije porodica mojih ispitanika iz Srbije, Makedonije i Bugarske, dok je među ispitanicima iz Mađarske bilo evidentno poboljšanje materijalne situacije, posebno poslednjih godina. Uočljiva je i znatna razlika u pogledu stepena ekonomskih teškoća sa kojima su bili suočeni ispitanici u različitim zemljama, posebno u vreme istraživanja. Kao što ću kasnije detaljnije pokazati, u vreme istraživanja zadovoljavanje osnovnih po-

treba ispitanika iz Mađarske bilo je manje ugroženo u poređenju sa ispitanicima iz drugih zemalja. Na drugoj strani, ispitanici iz Srbije su se suočavali sa najozbiljnijim materijalnim problemima. Ispitanici iz Srbije često su isticali rat i sveopštu nesigurnost koja je s njim povezana kao jedan od glavnih problema sa kojim su se oni i njima bliska lica suočili u poslednjih deset godina.⁴² Navedeni podaci očigledno su povezani s dinamikom i nivoom razvoja tranzicionih ekonomija u posmatranom desetogodišnjem periodu.

U najtežoj ekonomskoj situaciji našli su se, dakle, ispitanici iz Srbije. Istovremeno, budući da je ekstremno, slučaj Srbije je jedan od najupečatljivijih primera kako se makrostrukturalne promene reflektuju na svakodnevni život ljudi. Koicidencija hronologije promena na makro i mikroplanu lako je uočljiva: period između 1989. i 1993 (reforme Ante Markovića) ispitanici opisuju kao veoma dobar; period između 1993. i 1995 (ekonomske sankcije, rat i hiperinflacija) – kao veoma težak (ali su im još uvek na raspolaganju bile rezerve deviza iz ranijeg perioda); 1995–1998 (uklanjanje sankcija) – kao nešto bolji; 1999. godinu (sukob na Kosovu, bombardovanje NATO-a, najstrože ekonomske sankcije i potpuna izolacija zemlje) opisuju kao najgoru ili kao “katastrofu”. Za neke ljude, međutim, 1993.

300

⁴⁰Nakon napada NATO-a na Jugoslaviju, siromaštvo je još više povećano. Male plate su postale još manje, a isplata penzija i socijalnih beneficija je otežana.

⁴¹S. Vukčević “Solidna podloga za eksploziju”, *Nova Makedonija*, 5. jul 1999, str. 11.

⁴²Prema jednom istraživanju, do 1993. godine svako četvrto domaćinstvo u Beogradu osećalo je direktne posledice rata. Tokom 1994. godine čak 16% domaćinstava u Beogradu primilo je izbeglice, dok je svako peto domaćinstvo pomagalo izbeglice na neki drugi način (Blagojević, 1997: 30). Situacija je postala još teža nakon egzodusa Srba iz Krajine i sa Kosova.

godina je bila najteža godina, s obzirom na to da su morali da se snalaze s bezvrednim zaradama u praznim prodavnicama, što su bile posledice hiperinflacije.

Za razliku od ispitanika iz drugih zemalja, nijedan od ispitanika iz Srbije, uključujući i one koji su počeli privatni biznis ili su naporno radili na nekoliko poslova, nije odgovorio da se njegova/njena finansijska situacija poboljšala posle 1993. godine.⁴³ Ispitanici iz Srbije su sasvim retko odgovarali da im je finansijska situacija bila dobra i stabilna tokom posmatranih deset godina (zahvaljujući velikim naporima) ili da je bila jednako teška sve vreme (obično zbog njihove lične situacije koja je zahtevala velika ulaganja na početku 90-ih, kao što je, na primer, gradnja kuće, deca na univerzitetu u drugom gradu i tome slično).

301

Preovlađujuća karakteristika ispitanika iz Srbije jeste da su, s obzirom na ekonomske sankcije i hiperinflaciju, 1993. godine iskusili brzu promenu lične ekonomske sigurnosti.⁴⁴ To je bio šok od koga se u vreme istraživanja još uvek nisu oporavili:

Između 1989. i 1992. godine bilo je još uvek dobro. Imao sam dobru platu, oko 1000 DM. Moja supruga u to vreme nije radila jer smo imali malo dete i živeli smo u iznajmljenom stanu. Pomagali su i moji roditelji koji su tada imali dobre plate, oko 2000 DM. A onda je sve postalo beznadežno. Otišao sam kao dobrovoljac u Slavoniju, ali sam posle kraćeg vremena shvatio da to nije ono što sam ja mislio. Kada sam se vratio, počela je inflacija i ja sam izgubio posao u državnoj firmi u kojoj sam radio. Moja poslednja plata vredela je 2 DM. Tada sam dobio veoma dobru ponudu i otišao da radim kod jednog privatnika. Prvih par godina bilo je dobro, ali su onda, kada je marka počela da raste, plate počele da padaju. Najgore je bilo kada sam napustio posao. Pokušavao sam da počnem privatni biznis ali nisam bio uspešan jer nisam mogao da izađem na kraj s reketom. Prošlog leta smo jedva preživeli. Onda sam našao novi posao. Plata mi nije velika ali imam

---

43 U stvari, jedini izuzeci u tom pogledu su, paradoksalno, dve ispitanice-izbeglice, koje su rekle da se njihova materijalna situacija poboljšavala stalno dok su bile u Krajini, odnosno na Kosovu. Životni standard koji su one, prema sopstvenom opisu, imale pre dolaska u Srbiju, bio je u potpunoj suprotnosti sa životnim standardom ostatka ispitanika koji su živeli u Srbiji (bez Kosova) sve vreme tokom posmatranih deset godina. To nije neobično kada se zna da su ljudi iz Krajine imali zemlju i drugu imovinu koju su stekli u predratnom periodu. Takođe, od dolaska Miloševića na vlast, Srbi sa Kosova nisu imali problema da nađu posao i zaradu, zahvaljujući otpuštanju Albanaca, ekspanziji crnog tržišta i sive ekonomije (Izveštaj Helsinškog komiteta za ljudska prava, 2000).

44 Brzina i intenzitet pogoršanja ekonomske situacije i uslova života u Srbiji bili su evidentni i u okolnosti da je između 1989. i 1994. godine, tj. za samo četiri godine, društveni proizvod opao za 54,3% (Blagojević, 1997: 29). Najveći porast inflacije i najdramatičniji pad životnog standarda ikada zabeležen u svetskoj istoriji ostavio je duboke tragove u svakodnevnom životu ljudi (Blagojević, 1997: 76).

stalne prihode. Tako, bilo je promenljivo, ali poslednje dve godine je veoma loše. (Pravnik, 38 godina, oženjen, otac dvoje maloletne dece)

Za vreme Ante Markovića mogao sam da izdržavam decu i moja finansijska situacija se brzo poboljšavala: postao sam šef i imao platu oko 1000 DM. Plaćao sam kiriju za stan 300 DM i ostatak je bio više nego dovoljan za život. Posle je kirija ostala ista dok je moja plata smanjena. Kada mi je plata pala na 150 DM, morao sam da napustim posao i potražim novi. Svi znamo da smo živeli bolje za vreme hiperinflacije, jer smo mogli da se snađemo sa čekovima i devizama. Ali sada su cene otišle na gore, dok marka stoji na istom nivou. Siguran sam da će sad tako da nas stegnu da nećemo moći da preživimo. (33 godine, srednja škola, razveden, otac dvoje maloletne dece).

Teške posledice koje je inflacija iz 1993. godine imala po ekonomsku sigurnost i ukupan život ljudi u Srbiji, posebno na život žena, opisala je i ispitanica iz Novog Sada, 42-godišnja univerzitetna profesorka, udata, majka dvoje dece:

U to vreme bilo je strašno. Sećam se da je sestra mog brata došla iz Nemačke za Božić. Uzela sam platu i htela da kupim hleb da imamo za Božić. Ispred prodavnice je bio red a pored njega policajac, sa automatskom puškom u rukama. U to vreme sam za svoju platu mogla da kupim dva kilograma hleba. Za celu platu.

Ali red je bio dug, i kada sam došla na red hleba više nije bilo. Vratila sam se kući i počela da plaćem, jer je Božić a ja moram da mesim hleb.

Drugu, jednako brzu promenu iskusile su i izbeglice koje su došle u Srbiju iz Bosne, Krajine i s Kosova. Promena je povezana sa gubitkom posla, odnosno zarade i imovine, što je vodilo gubitku ekonomske sigurnosti i zavisnosti od nedovoljne socijalne pomoći i siromašnih ljudi u zemlji koja ih je primila. Izjave poput "živeli smo normalno a sad nemamo ni kašiku ni šolju", "napustila sam kuću ostavivši svu svoju imovinu, sve, ceo život" i "ceo moj život je stao u jednu kesu" (Mrvić-Petrović i Stevanović, 2000: 155) najčešći su opisi te promene, koje daju same izbeglice.

Izbeglice su u Srbiji morale da se suoče ne samo sa znatnim promenama sopstvene ekonomske situacije već i sa smanjivanjem ekonomskih mogućnosti i životnog standarda njihovih domaćina (Nikolić-Ristanović i dr., 1996: 44). Kao što je primetila Mrvić-Petrović, izbeglice su sasvim očigledno postale dodatni teret porodicama koje su ih primile:

Te porodice, iako su u početku pokazivale velike simpatije za izbeglice, postepeno su se rastrzale između moralne obaveze da pomognu izbeglicama i materijalne i/ili emocionalne nesposobnosti da to zaista učine. (Mrvić-Petrović, 2000: 180)

Ekstremno teška ekonomska situacija u SRJ tokom 1993. godine uticala je i na pogoršanje si-

tuacije u kojoj su se nalazile izbeglice. Naime, sa pooštavanjem ekonomskih sankcija i produbljivanjem ekonomske krize, izbeglice su osećale posledice više od domaćeg stanovništva. Kao što je istakla izbeglica Vera Stojković na radionici Žena u crnom, “jedna za drugom, nestajale su povlastice. Mesečni paketi sa sredstvima za higijenu su smanjeni, navodno zbog smanjivanja humanitarne pomoći” (Women in Black, 1994: 100).

303 Kao i ispitanici iz Srbije, ispitanici iz Makedonije su period reformi Ante Markovića uglavnom opisali kao veoma dobar, a pogoršavanje ekonomske situacije za njih je uglavnom počelo – takođe – 1993. godine. Kao i u drugim zemljama, pogoršanje finansijske situacije ispitanika iz Makedonije pretežno je bilo posledica sledećih faktora: gubitak posla ili neredovna primanja jednog ili oba partnera; smanjivanje realnih plata kao posledica inflacije; odlazak u penziju,⁴⁵ odnosno niske penzije, nezaposlenost odrasle dece, koja su, zajedno sa svojim porodicama, i dalje bila zavisna od roditelja⁴⁶ i/ili novi troškovi, kao što su troškovi školovanja, lečenja i sl. Ispitanici iz Makedonije su kao najteži period u finansijskom smislu najčešće opisivali period između 1993. i 1997. godine (pad društvenog proizvoda, hiperinflacija i uticaj ekonomskih sankcija uvedenih SRJ), iako su u vreme istraživanja mnogi od njih još uvek bili na ivici preživljavanja.

Osiromašenje je, takođe, preovlađujuća karakteristika ispitanika iz Bugarske. Ispitanici iz Bugarske su prve godine tranzicije opisivali ili kao stabilne ili kao, po njih, najgore u finansijskom smislu. U to vreme stanovnici Bugarske su se suočili s prvom teškom ekonomskom krizom, ali ta kriza još uvek nije imala veći uticaj na njihovo zapošljavanje i socijalna primanja. Za neke ispitanike iz Bugarske najteži je bio period između 1993. i 1997. godine, koji ujedno predstavlja najteži period bugarske tranzicije (Netkova, intervju, 1999). Taj period je obeležila druga teška ekonomska kriza koja je bila praćena hiperinflacijom. Uprkos očiglednim naporima koje su ispitanici iz Bugarske ulagali kako bi povećali svoje zarade dopunskim (obično nekoliko) poslovima i zamenom državnog posla privatnim, u vreme kada su rađeni intervjui trend pogoršanja finansijske situacije još uvek je bio karakterističan za većinu ispitanika.

Međutim, finansijska situacija jednog broja ljudi je posle izvesnog vremena počela da se poboljšava. Ali čak i ispitanici koji u vreme ispitivanja nisu imali finansijske probleme bili su suočeni sa finansijskim teškoćama u pojedinim periodima tokom ispitivanih deset godina. Sasvim retko, ispitanici su izjavljivali da imaju zadovoljavajući životni standard.

U porodicama ispitanika iz Makedonije čiji članovi su počeli privatni biznis i

---

45 Treba napomenuti da penzionisanje nije uvek vezano za ispunjanje uslova za penziju. Mnogi ljudi u stvari nisu imali drugi izbor osim ranijeg odlaska u penziju – jer su ostali bez posla i nisu mogli da nađu novi.

46 U postkomunističkim zemljama uobičajeno je da deca ostaju zavisna od finansijske podrške roditelja čak i kada stvore sopstvenu porodicu (Toth, 1993: 216). U situaciji široko rasprostranjenog osiromašenja, roditelji često nisu u stanju da na odgovarajući način izdržavaju decu što vodi u tenzije i druge probleme u odnosima na relaciji roditelji–deca.

uspeli u njemu, gde su jedan ili oba partnera koji su ostali bez posla uspeli da nađu novi posao, ili gde su oni čija primanja nisu bila dovoljna počeli da zarađuju više obavljanjem dodatnih poslova, finansijska situacija je počela da se poboljšava, uglavnom posle 1997. godine.

Ispitanici iz Bugarske koji su izjavili da je njihova finansijska situacija bila stabilna ili da se poboljšavala tokom posmatranih deset godina su, pored uspešnih privatnih biznismena, bili još i direktori državnih firmi i nevladinih organizacija, kao i naučni radnici, čiji je dodatni prihod dolazio od stipendija zapadnih fondacija. Međutim, ispitanici iz Bugarske koji su bili zaposleni u privatnim firmama ili su bili vlasnici privatnih firmi u nekim slučajevima su svoju finansijsku situaciju opisali kao "sve goru" ili kao "potpunu oskudicu". Čak i u slučajevima parova gde su oba partnera bila zaposlena u privatnim firmama, finansijska situacija nije počela da se poboljšava. Naprotiv, nastavila je da se pogoršava.

Ponekad, stabilna finansijska situacija jeste rezultat novčane pomoći roditelja, ili je, u slučaju Albanaca iz Makedonije, često vezana za rad muškaraca u inostranstvu (Jovanović, intervju, 1999). Takođe, nekada je do pogoršanja ili poboljšanja finansijske situacije dolazilo u vezi sa promenama u porodici ili radnom statusu pojedinih članova (na primer, rođenje dece, deca su otišla od kuće ili se zaposlila, član porodice je otišao u penziju ili umro i tome slično).

Za razliku od ispitanika iz Makedonije, Bugarske i Srbije, u vreme istraživanja osnovne egzistencijalne potrebe ispitanika iz Mađarske su sasvim retko bile ugrožene. Ispi-

tanici su često isticali da sada moraju da rade mnogo više kako bi zadržali stil života na koji su navikli, ili da neke stvari sada ne mogu da kupe ili ne mogu da ih kupe u količini na koju su navikli (na primer voće, knjige, odeću i tome slično). Preovlađujuća karakteristika mađarskog uzorka jeste osećanje stalne ekonomske nesigurnosti koja je posledica stalnih i nepredvidivih promena ekonomske situacije. Skoro svaki ispitanik bio je suočen sa privremenom, kraćom ili dužom finansijskom krizom, najčešće počev od 1994/5. godine, čemu je sledilo nedavno poboljšanje finansijske situacije. Finansijska kriza često je bila izazvana gubitkom posla jednog ili oba partnera, neuspehom u privatnom biznisu, investiranjem u otvaranje privatnog preduzeća ili padom realnih plata dok je došlo usled inflacije ili povećanja poreza. Na drugoj strani, do znatnog poboljšanja je obično dolazilo nakon dobijanja posla, odnosno kada je privatni biznis počeo da donosi profit. Međutim, iako su osnovne potrebe bile manje ugrožene nego u drugim zemljama, ispitanici čija ekonomska situacija se znatno poboljšala u odnosu na onu iz perioda pre tranzicije takođe su bili retki. U Mađarskoj, kao i u Makedoniji, ispitanici čija se finansijska situacija najviše poboljšala bili su uspešni privatni biznismeni, i to posebno onda kada su oba partnera i/ili njihova deca vodili privatni posao (zajedno ili odvojeno).

Uplašeni od života: promene u životnom standardu i kvalitetu života

Kod velikog dela građana Makedonije, Srbije i Bugarske osiromašenje je očigledno u padu životnog standarda i kvaliteta života u celini. U

proseku, pre promena, ljudi su mogli da kupuju kvalitetniju hranu i odeću, i da izlaze u restorane⁴⁷ i idu na odmor, ili da redovno zamjenjuju aparate i nameštaj u domaćinstvu. Sada jedva uspevaju da plate račune⁴⁸ i kupe najosnovnije stvari (Milosavljević, 1998: 20).

Najveći deo dohotka ljudi obično troše na hranu. Međutim, neki ljudi ne mogu da kupe ni dovoljno hrane. Prema rezultatima istraživanja, prosečan stanovnik Bugarske troši oko 50% svog dohotka na hranu i nije u mogućnosti da kupi stranu robu, koja se pojavila u prodavnicama nakon promena (Netkova, intervju, 1999). Godine 1999. 100.000 građana Srbije hranilo se u javnim kuhinjama, a 150.000 je dobijalo druge vidove socijalne pomoći.⁴⁹

305 Kućni aparati, kao i automobil, ukoliko ga uopšte imaju, obično su stari deset ili više godina. Neki ispitanici iz Bugarske i Srbije morali su da prodaju automobile da bi došli do novca kako bi preživeli.⁵⁰ Zbog visokih cena i nestašice benzina kao i zbog nedostatka novca za održavanje, jedan deo ispitanika iz Sr-

bije prestao je da vozi kola. Za razliku od svojih roditelja u vreme socijalizma, mladi ljudi retko mogu da priušte sebi kupovinu kućnih aparata i, posebno, automobila. Neka istraživanja pokazuju da samo 10% Bugara ima mogućnosti da kupi nove kućne aparate. Od toga je 80% ljudi tokom posmatranih deset godina kupilo samo novi televizor (Netkova, intervju, 1999).

Negativne promene u svakodnevnom životu imale su za posledicu opadanje osećanja sigurnosti, ispunjenosti i zadovoljstva životom u celini (Čoneva, intervju, 1999). One su doprinele i razvoju čitavog niza egzistencijalnih strahova među stanovnicima Bugarske i Makedonije, poput straha od nezaposlenosti, straha od gladi (Garnizov, 1995: 17), straha od budućnosti, ili, prema Jovanovskom, "straha od života više nego straha od smrti" (Jovanovski, 1998: 95). Prema istraživanjima javnog mnjenja (1997, 1999) dve trećine Bugara oseća veliki i stalni strah od opadajućeg životnog standarda i osiromašjenja.⁵¹ Siromaštvo u Bugarskoj karakteriše ekstremno široka rasprostranjenost i du-

---

47 Zanimljivo je da su ispitanici iz Bugarske, uprkos finansijskim problemima, u vreme istraživanja još uvek bili u mogućnosti da izlaze u restorane. Objašnjenje za to se može naći u kulturi, pristupačnim cenama u mnogim restoranima, kao i u činjenici da je izlazak u restoran postao zamena za druženje u kući. Naime, mnogi od novijih restorana u Sofiji su locirani u kućama, ili u blizini kuća vlasnika restorana a hrana i atmosfera u njima veoma podsećaju na domaću.

48 U jesen 1999. godine, u Bugarskoj je grejanje za 550.000 domaćinstava ili za oko milion ljudi bilo plaćeno preko vladinog programa socijalne pomoći (G. Lanzov, *Nosen Trud*, 28-29. oktobar 1999).

49 R. Dubajić u "Pomoć za izbeglice, raseljene i socijalno ugrožene", *Danas*, 22. oktobar 1999.

50 Takođe, prema jednom drugom istraživanju, koje se bavilo promenama u svakodnevnom životu ljudi u Srbiji 90-ih, oko jedne polovine ispitanika koji su prodavali deo svoje imovine moralo je to da učini da bi preživelo (Milošević, 2002: 152).

51 Center for Marketing & Social Studies, 1997; International Center for Minority Studies & Intercultural Relations, 1999.

bina. Zbog toga preživljavanje⁵² predstavlja ključnu reč bugarske tranzicije.

Pored straha od gladi i straha od nezaposlenosti, najrasprostranjeniji strahovi među građanima Srbije bili su: strah od rata, strah od bolesti i nemogućnosti lečenja, kao i strah od proterivanja, koji su osećale sve etničke grupe. Godine 1999. ovim strahovima je pridodat i strah od vlasti (Puzigaća, 1999: 118, 119).

Ispitanici iz Makedonije opisali su promenu u svom porodičnom budžetu na sledeći način:

Ranije smo išli na odmor, vozili kola, kupovali stanove, jeli dobru hranu i kupovali dobru odeću – sada nismo u mogućnosti da kupimo cipele.

Moja supruga i ja nosimo odeću koju nam kupuje ćerka koja živi u inostranstvu. Nećemo da uzmemo od nje pare, samo odeću kao poklon, zato što ne želimo da zna u kakvoj smo užasnoj finansijskoj situaciji.

Do 1993. mogli smo da kupimo nameštaj, ali posle toga nismo bili u stanju ni struju da platimo. Novac za hranu su nam davali roditelji. Godina 1994. je za nas bila katastrofalna.

Do 1996. godine uspevali smo nekako da se snađemo i platimo račune i stan. Posle 1996. godine postalo je užasno. Zimi smo često ostajali bez grejanja jer nismo mogli da platimo struju. Nismo imali para ni za hranu. Plaćali smo dugove tako što smo radili u prodavnici koja nam je davala hranu na veresiju.

Slično iskustvo imali su i ispitanici iz Bugarske i Srbije:

Najčešće, nezavisno od vrste posla koji imate, u državnoj ili privatnoj firmi, ne možete da zaradite za pristojan život. Plata često nije dovoljna da pokrije troškove prevoza do radnog mesta. A kad treba da platiš račun, para za to nema. (Ispitanik iz Bugarske)

306

Pre deset godina smo kupili stan. Danas nemamo dovoljno ni za hranu. (Ispitanik iz Bugarske)

Ranije sam mogao da kupim kola. Sada mi je najveći luksuz kada deci kupim šunku. (Ispitanik iz Srbije)

---

⁵² U tom kontekstu razvili su se različiti oblici prirodne privrede. Prema podacima BBSS Gallup istraživanja (na uzorku od 11.200 ispitanika) 9% ljudi preživljava na hrani koju sami proizvode, a 45% se hrani pretežno hranom koju sami spremaju (Raichev i dr., 2000: 70). Beda vodi u degradaciju. Godine 1999. jedan od deset stanovnika Bugarske nije kupovao sapun, niti je bio u mogućnosti da ga dobije na drugi način. Svaki peti stanovnik Bugarske, ili jedan i po milion ljudi, nije mogao da nabavi pastu za zube. Svaka četvrta žena nije bila u stanju da kupi ili na drugi način nabavi donje rublje ili dezodorans (National Representative Survey of "Mediana" Agency, januar 2000, Trud Daily, 19. 2. 2000).

Za vreme Anta Markovića mogli smo da kupimo mikrotalasnu pećnicu. Svi su ih kupovali, pa i mi. A sada, ako se nešto u kući pokvari, to je prava katastrofa. Eto, šporet nam se pokvario i ne može da se popravi. Uspeli smo da kupimo nov preko nekih švercerskih kanala i morali smo da platimo 900 DM u kešu. A bio je jedan od jeftinijih. To je užasna cena u našoj ekonomskoj situaciji. (Ispitanik iz Srbije)

307 Na drugoj strani, sasvim očekivano, ispitanici iz Makedonije i Bugarske čiji se životni standard popravio jesu oni čija se finansijska situacija popravila tokom poslednjih godina. Oni su, po pravilu, mogli da kupe nove električne aparate, uključujući i one koje prosečni građanin nije bio u stanju da kupi ni pre promena (na primer, kompjuter, mikrotalasna pećnica, fotokopir i i tome slično). Ipak, i oni su retko kupovali aparate poput, recimo, mašine za pranje posuđa. Međutim, ukupni kvalitet života ispitanika čija finansijska situacija se poboljšala često je pogoršan, jer ih je rad iscrpljivao i nisu imali vremena da na parvi način potroše novac koji bi zaradili. To je posebno izraženo u Makedoniji. Tako, na primer, uprkos činjenici da je finansijska situacija dozvoljavala pojedinim ispitanicima da izlaze u restoran ili da idu na odmor, oni sada to čine ređe nego ranije:

Imali smo manje novca ali je bilo dovoljno za život. Sada imamo mnogo više – možemo da idemo na odmor, u restorane itd. – ali nemamo vremena. Uopšte nemamo slobodnog vremena. (Ispitanica iz Makedonije)

Ranije smo mnogo češće izlazili sa prijateljima i rođacima. Sada nemamo vremena zbog posla, sastanaka i službenih putovanja. (Ispitanica iz Bugarske)

Kao što sam već rekla, za ispitanike iz Srbije karakteristično je da čak ni oni koji su imali privatni biznis, dopunske poslove ili radili naporno u neformalnom sektoru nisu iskusili poboljšanje svoje finansijske situacije. Najviše što su uspeli da postignu bilo je da održe svoj životni standard na pristojnom nivou. Oni su, i to posebno žene, žrtvovali sopstvene potrebe kako bi obezbedili decu. Na primer, čak i ljudi koji su ostavljali utisak bolje ekonomske situiranosti u odnosu na druge nisu bili u stanju da kupe nova kola, stan ili kućne aparate. Uticaj promena na ove ispitanike očito je bio dvostruko negativan: na jednoj strani, oni su trpeli posledice ekonomskih teškoća, koje nisu mogli da izbegnu uprkos svom napornom radu, a na drugoj strani trpeli su i posledice prekomernog rada i nedostatka slobodnog vremena. Oba uticaja su bila veoma stresna i doprinela su stvaranju osećanja bespomoćnosti jer su svi njihovi napori često izgledali besmisleni.

Posmatrajući iz perspektive mojih ispitanika iz Mađarske, životni standard Mađara je bio manje ugrožen od životnog standarda ljudi u drugim zemljama obuhvaćenim istraživanjem. Preovlađujuća karakteristika ispitanika iz Mađarske bila je da u vreme istraživanja oni nisu imali problema da kupe osnovne stvari, kao što je hrana, ili da plate račune. Međutim, pad životnog standarda očigledan je i u Mađarskoj. To se ogleda u podacima koji pokazuju da ispitanici nisu mogli da kupe stvari, uključujući i hra-

nu, istog kvaliteta kao ranije, da su se njihove mogućnosti investiranja u obrazovanje i zabavu (uključujući knjige) smanjile i da nisu bili u stanju da kupuju stvari koje spadaju u luksuz.

Druga preovlađujuća karakteristika ispitanika iz Mađarske jeste to da im njihova finansijska situacija dozvoljava da izlaze u restorane. Takođe, ispitanici iz Mađarske su uglavnom smatrali da imaju sve što im je potrebno od pukućstva, i, ako nisu u skorije vreme kupovali nove stvari, obično se radilo o tome da im one nisu bile potrebne, a ređe da nisu bili u stanju da ih kupe. Primetila sam da je, nasuprot Makedoncima i Bugarima, većina ispitanika iz Mađarske kupila nove kućne aparate tokom poslednjih deset godina, pri čemu se radi o aparatima koje nisu sebi mogli da priušte za vreme socijalizma, odnosno koje su mogli da kupe samo oni ispitanici iz Bugarske i Makedonije koji se mogu smatrati novim bogatašima (na primer mikrotalasna pećnica, kompjuter, klavir, muzički stub i tome slično). Oni su uglavnom imali kola koja su, neretko, bila nova (nisu bila polovna). Neki od ispitanika su imali dovoljno novca za kupovinu kola ali nisu želeli da ih kupe. Primećuje se i bitna razlika između onoga što su ispitanici iz Mađarske, na jednoj strani, i ispitanici iz Bugarske i Makedonije, na drugoj strani, podrazumevali pod starim kolima.⁵³ Ispitanici iz Mađarske sasvim retko bili su bez kola ili su, zbog loše finansijske situacije, bili primorani da ih prodaju. Međutim, za razliku od ispitanika iz Bugarske, koji su morali da prodaju kola da bi preživeli, ispitanici

iz Mađarske su to radili da bi došli do novca za investiranje u druge stvari, kao što je, na primer, renoviranje kuće ili kupovina stana.

U pogledu mogućnosti odlaska na odmor, kao jednog od indikatora promene životnog standarda i kvaliteta života, identifikovala sam tri grupe ljudi:

- 1) ljudi koji su ranije išli redovno na odmor, ali su tokom posmatranih deset godina prestali to da čine, ili su, zbog loše finansijske situacije, išli na kraće odmore, ili bliže mestu stanovanja;
- 2) ljudi koji, iz raznih razloga, nikada nisu išli na odmor;
- 3) ljudi koji su ranije redovno išli na odmor, i koji to i sada sebi mogu da priušte, ali više ne idu ili idu na kraće vreme jer nemaju dovoljno vremena za to.

308

Kod ispitanika iz Makedonije jednako su prisutna sva tri obrasca, dok većina ispitanika iz ostalih zemalja koja je odgovorila da i dalje ima mogućnosti da ide na odmor na odmoru provodi kraće vreme ili odlazi u mesta koja su blizu mesta stanovanja. Ispitanici koji su odgovorili da su prestali da idu na odmor učinili su to zbog nedostatka novca ili vremena, dok su oni koji su skratili vreme ili udaljenost uglavnom kao razlog navodili nedostatak novca. Takođe, jedan deo ispitanika, posebno ispitanici iz Srbije, odmor su provodili u sopstvenim ili vikendnicama svojih prijatelja ili u radničkim, odnosno dečjim odmaralištima.

⁵³ Za Mađare, na primer, automobil kupljen početkom 90-ih godina bio je star, dok su Bugari i Makedonci smatrali starim automobil koji su kao nov ili čak polovan kupili pre više od deset godina.

Nedostatak vremena kao razlog da se ne ide na odmor obično je bio povezan sa sopstvenim privatnim biznisom ili sa obavezama vezanim za dodatni posao. Tako, na primer, ispitanicima iz Makedonije koji su radili kod privatnika zajedničko je to da, uprkos finansijskim mogućnostima koje su im dozvoljavale da idu na odmor, obično nisu nigde išli. Oni su provodili odmor radeći, a i kada bi negde otišli nisu bili u stanju da se opuste, već su sve vreme mislili o poslu. U takvoj situaciji, žene ponekad idu same sa decom na odmor dok muževi ostaju da rade. Sve skupa, to je imalo negativni uticaj na odnose u braku, s obzirom na ranije stečenu naviku da se na odmor ide zajedno i u daleko relaksiranijoj atmosferi.

Retki slučajevi (dva) znatnije pozitivne promene uočeni su samo u Mađarskoj i to među ispitanicima koji su odgovorili da sada, za razliku od pre, mogu da idu u inostranstvo. To, drugim rečima, znači da su moji ispitanici samo retko imali i novac i vreme da idu redovno na odmor, a još ređe su bili u prilici da odmor provedu u inostranstvu. Oba ispitanika koja su odgovorila da su im se mogućnosti za odlazak na odmor znatno poboljšale bili su privatni biznismeni, čije partnerke su se, takođe, bavile privatnim biznisom.

Stanovanje

Kao i građani drugih postkomunističkih zemalja, građani Makedonije, Bugarske, Mađarske i Srbije obično žive u sopstvenim,⁵⁴ iznajmlje-

nim ili stanovima i kućama svojih roditelja. Za veliki deo građana stambeni problem, koji je bio izražen i za vreme socijalizma, pogoršao se tokom tranzicije i u vezi s ratom. Negativne promene u vezi sa stambenim prilikama posebno su stresne za izbeglice i porodice koje su ih primile u Srbiji i Makedoniji.

Analiza odgovora ispitanika o njihovoj stambenoj situaciji ukazuje na postojanje tri osnovna obrasca:

- 1) loša stambena situacija (bez stana ili neodgovarajući stan, stalno seljenje, izbeglica itd.);
- 2) pristojna i stabilna stambena situacija tokom poslednjih deset godina (ima stan, ali obično nije odgovarajuće veličine);
- 3) vrlo dobra stambena situacija (vrlo velike kuće, sagrađene tokom poslednjih deset godina).

Ova tri obrasca postojala su u svim zemljama obuhvaćenim istraživanjem, ali su među ispitanicima iz različitih zemalja bila prisutna u različitoj meri. Tako, na primer, loša stambena situacija, sa izraženim negativnim posledicama po porodične odnose, jeste obrazac koji je preovlađivao među ispitanicima iz Makedonije i Bugarske. Međutim, iako ređe, isti obrazac je bio prisutan u znatnoj meri i među ispitanicima iz Srbije i Mađarske, gde, inače, preovlađuje stabilna i pristojna stambena situacija. Primeri trećeg obrasca su retki.

---

⁵⁴ To su najčešće stanovi koje su građani dobili od države i kasnije otkupili za simbolične sume novca. Takođe, to su stanovi koji obično ne odgovaraju veličini porodice. Međutim, neki ljudi su, takođe, imali privatne kuće koje su kupili ili sami izgradili.

Ispitanici koji nemaju sopstveni stan a nemaju ni mogućnosti da ga kupe ili iznajme očigledno su u najgoroj situaciji u svim zemljama. To su najčešće mladi ljudi koji su tek počeli da stvaraju porodice i koji obično žive sa roditeljima i/ili rođacima mnogo godina nakon što dobiju decu. To često čini porodični život nepodnošljivim s obzirom na to da dve, a nekada i tri porodice žive pod istim krovom.⁵⁵ Ponekad su oni koji su jedno vreme živeli u iznajmljenim stanovima prinuđeni da se vrate da stanuju sa roditeljima jer više nisu u stanju da plaćaju iznajmljene stanove i račune. Jedan ekstremni slučaj te vrste opisao je muški ispitanik iz Makedonije:

Za vreme Anta Markovića, kada smo mogli da platimo kiriju, živeli smo u pristojnom stanu. Od 1996. godine do nedavno živeli smo u dve sobe u istom stanu sa mojom majkom. Pre tri meseca moj brat je, zajedno sa svojom porodicom, došao da živi sa nama, tako da smo mi morali da se preselimo u jednu malu sobu. Od tada se sve vreme svađamo. Bilo je i nasilja tako da je policija morala da interveniše.

Povratak od nuklearne na višegeneracijsku porodicu takođe je bio nužan za one koji, uprkos činjenici da su imali sopstveni stan ili kuću,

nisu ekonomski bili u stanju da žive samostalno. Oni su ponekad prodavali ili davali u namam svoj stan i vraćali se da žive sa roditeljima. A nekada su njihovi rođaci prodavali ili iznajmljivali svoje stanove i dolazili da žive sa njima, ili, kao u slučaju dva ispitanika iz Mađarske, odlazili da žive u ustanovama za beskućnike. U Makedoniji, kao što je istakao Trajkovski, patrijarhalna lojalnost i solidarnost postali su izraženiji tokom tranzicije s obzirom na to da ljudi nisu mogli da prežive bez materijalne podrške šire porodice. Ljudi su bili primorani da žive jedni blizu drugih ili zajedno kako bi uštedeli i omogućili preživljavanje (Trajkovski, 1998: 71).

U Srbiji i Makedoniji pogoršanje stambene situacije bilo je povezano i sa etničkim konfliktima, odnosno sa dolaskom izbeglica i međunarodnih snaga. Dolazak izbeglica, koje su najčešće bile smeštane sa prijateljima i rođacima, učinilo je stambenu situaciju ekstremno teškom, kako za same izbeglice tako i za njihove domaćine, nezavisno od toga kakva je ranije bila njihova stambena situacija. Štaviše, kao što je istakao jedan ispitanik iz Srbije, prvi talas migracije iz oblasti zahvaćenih konfliktom obično su činili bogati ljudi, koji su kupovali ili iznajmljivali stanove u Srbiji. To je imalo uticaj na povećanje cena kirija i, samim tim, na pogoršanje ukupne stambene situacije ljudi u Srbiji.⁵⁶

310

⁵⁵ Slična situacija postoji i među albanskim stanovništvom, ali, prema prof. Amaliji Jovanović, to je povezano u većoj meri sa tradicijom nego sa nužnošću (Jovanović, intervju, 1999). Slično je i sa Romima u svim zemljama kao i sa turskom manjinom u Bugarskoj, čija se (tradicionalno) velika domaćinstva smatraju značajnim faktorom siromaštva ovih grupa (UNDP, 1998a: 83).

⁵⁶ Slična situacija je postojala u Makedoniji, ali prvenstveno u vezi sa povećanjem cena koje je bilo posledica povećanog prisustva međunarodnih vojnih snaga u ovoj zemlji (Čoneva, intervju, 1999).

Izbeglice koje su bile smeštene u *ad hoc* stvorenim izbegličkim centrima bile su očigledno u najgoroj stambenoj situaciji u Srbiji i Makedoniji (Mrvić-Petrović i Stevanović, 2000: 160; Mrvić-Petrović, 2000: 102). Pojedini izbeglički centri u Srbiji ličili su na prava “predvorja pakla”,⁵⁷ ili na “geta za stare i bolesne ljude”.⁵⁸ Gubitak privatnosti i porodične organizacije, odnosno porodičnih uloga, najizraženiji je u kolektivnim izbegličkim centrima.⁵⁹ Posle proterivanja Srba sa Kosova, mnoge, posebno stare izbeglice bez porodice, postale su beskućnici ili su se neprestano selile od jednog rođaka do drugog. Jedna od upečatljivih ilustracija beznadežne stambene i ukupne situacije izbeglica i njihovih domaćina u Srbiji sadržana je u rečima Rade Vujović, starice, izbeglice s Kosova:

311

Tako, kad vidim da im smetam, tražim im pare za voz pa idem kod drugih rođaka. Od kad sam stigla s Kosova napravila sam ceo krug. Bila sam kod svih – niko me nije isterao ali me niko nije ni zadržavao. Najbolje je bilo sa komšijama mog bratanca iz Kragujevca. Primili su me jer su fini ljudi. Ali posle nedelju dana sam videla kako žive: nisu imali hleba, nisu imali para ni za sebe, i svi su spavali u jednoj sobi. Imaju samo tu jednu sobu. Ali svi su bili fini prema meni kao da sam njihova. Ali ja sam videla da sam im te-

ret. Ja sam ti kao putujuća lutrija – onaj kod koga umrem će da plati moju sahranu. Volela bih da umrem negde na putu... Tako... Negde.

Stabilna i pristojna stambena situacija karakteristična je za ljude koji imaju stan odgovarajuće veličine, bilo da su ga dobili od države, kupili ga, ili su im ga kupili roditelji (pre ili tokom tranzicije). Ovaj obrazac je preovlađivao među ispitanicima iz Mađarske i Srbije, dok je nešto ređe bio prisutan među ispitanicima iz Bugarske i Makedonije. Ova grupa se sastoji, posebno u Mađarskoj, od ljudi čija se porodična struktura nije bitnije promenila tokom poslednjih deset godina, ili se promena sastojala u tome da su se pojedini članovi porodice odselili tako da je stan postao komotniji za život. U Srbiji se u dva slučaja radilo o ljudima koji su se, legalno ili nelegalno, uselili u neodgovarajuće zajedničke prostorije u državnim zgradama, sredili ih i prilagodili za manje-više pristojan život.

Znatnije poboljšanje, to jest ekstremno dobra stambena situacija (obično velike kuće) u poređenju sa prosekom za odgovarajuću zemlju, karakteristična je za nove privatne biznismene, direktore/direktorke velikih državnih firmi, kao i za one koji su uspeli da zarade znatan novac obavljajući razne dopunske poslove. U Makedoniji, Bugarskoj i Mađarskoj, oni su često uspevali da male stanove ili roditeljske sobe zamene kućama od 200-300 kvadratnih

---

57 Z. Tmušić “Predvorje pakla ispod zlatiborsog raja”, *Blic*, 8. 1. 1999.

58 B. Kaljević “Lica bez osmeha”, *Vreme*, 29. 4. 2000, str. 21.

59 Psihološkinja Nada Polovina, u: M. Milosavljević “Mrzim svoju majku”, *NIN*, 27. 4. 2000, str. 30.

metara. Neretko, oni su i iznajmljivali otkupljene državne stanove i tako ostvarivali dodatne prihode.

Rod i siromaštvo

Iako siromaštvo pogađa i žene i muškarce, faktori koji utiču na siromašenje imaju uglavnom veći uticaj na žene nego na muškarce, i to zbog specifičnih karakteristika ženskog roda i sa njim povezanog statusa i mogućnosti. Siromaštvo pogađa žene na drastičniji način nego muškarce jer se od njih očekuje da nastave da uspešno nose narasli teret obaveza u domaćinstvu. Pad životnog standarda praćen je, pre svega, povećanjem porodičnih obaveza žena.

Žene obavljaju kućne poslove na primitivniji način, a njihove mogućnosti korišćenja pomoći u kući se smanjuju. Ovo je posebno došlo do izražaja u Srbiji za vreme bombardovanja NATO-a, kao i u drugim delovima bivše Jugoslavije koji su bili pogođeni etničkim sukobima. Na primer, zbog granatiranja, bombardovanja i drugih vojnih akcija, ljudi su ostajali bez struje i vode u dugim vremenskim periodima, što je vođenje domaćinstva i brigu o deci činilo teškim (Nikolić-Ristanović i dr., 1996: 18).

Istovremeno, doprinos muškarača brizi o deci i ispunjavanju obaveza u domaćinstvu, po pravilu, skroman je i zavisi od njihove volje da li će i koliko u tome učestvovati. To je potvrđeno odgovorima dobijenim od strane ispitanika iz sve četiri zemlje obuhvaćene istraživanjem. Muškarci uglavnom uopšte ne učestvuju u obavljanju kućnih poslova ili učestvuju samo marginalno i u skladu sa tradicionalnom rodnom podelom poslova. Međutim,

iako ređe, ima i slučajeva gde postoji manje tradicionalna podela poslova. Oni su prisutniji među ispitanicima iz Bugarske i Mađarske, a ređi među ispitanicima iz Makedonije i Srbije.

Kako je dobro istakao Burgoyne (1987: 54), što su više muževljeva muškost i osećaj samopoštovanja bazirani na identitetu radnika i hranioca porodice, utoliko je teže njegovoj supruzi da preuzme tu ulogu ili da ga ubedi da treba više da se bavi kućom. Međutim, doprinos muškarca je izraženiji u poslovima koji se tradicionalno smatraju muškim, ali se, u normalnim okolnostima, za njihovo obavljanje angažuju plaćeni radnici (npr. razne popravke u kući, zidanje, razne vrste fizičkog rada itd.). Kao i ženin rad u kući, tako i ovakav način doprinosa muškarca obično u znatnoj meri štedi kućni budžet. Međutim, veoma je teško utvrditi pravi odnos muškog i ženskog doprinosa u tom pogledu, pošto, pored tradicionalnih ženskih obaveza, uvećane obaveze žena u domaćinstvu nekada uključuju i obaveze koje se tradicionalno smatraju muškim.

Prema istraživanju mađarskog Zavoda za statistiku, premda su poslovi u domaćinstvu oduvek smatrani obavezom žene, posle 1993. godine prosečno vreme koje su žene mesečno trošile na njih je za više od 10% premašivalo vreme koje su muškarci trošili na plaćeni rad. Ovakav odnos je postojao uprkos činjenici da je vreme koje muškarci provode na plaćenom radu smanjeno za više od dva puta. Dok su žene 50% slobodnog vremena koje su dobile nakon što su ostale bez posla koristile za obavljanje poslova u domaćinstvu, muškarci su koristili samo jednu petinu novostečenog slobodnog vremena za obaveze u kući. Takva situ-

acija postavlja nerešive probleme posebno onim ženama koje su uspele da zadrže svoje radno mesto (Frey, 1998: 8). Slično je primećeno i na Zapadu. Na primer, kako ističe Cohen, istraživanje uticaja muške nezaposlenosti na porodične odnose, koje je sprovedeno među otpuštenim radnicima u teškoj industriji, nudi malo dokaza o povećanoj aktivnosti ovih muškaraca u domaćinstvu. Štaviše, slično podacima dobijenim mojim istraživanjem, ovo istraživanje ukazuje čak na oklevanje žena da prihvate povećano angažovanje muškaraca koje doživljavaju kao uplitanje u ono što smatraju sopstvenim domenom (Cohen, 1987: 28).

Povećanje vremena potrebnog za obavljanje poslova u domaćinstvu može biti objašnjeno i smanjenjem broja domaćinstava koja su u stanju da koriste spoljnu pomoć u kući, kao što je čišćenje, čuvanje dece i sl. Na primer, od 1986. godine broj domaćinstava u Mađarskoj koja su koristila neki oblik pomoći prepolovio se, dok je broj domaćinstava koja nisu mogla ili nisu želela da koriste pomoć u kući povećan od jedne na dve trećine. Kako primećuje Frey, očigledno je da s povećanjem siromaštva ima sve manje porodica koje mogu da koriste pomoć u kući, koja je za njih postala preskupa. Raspoloživost ponude usluga koje mogu da pomognu porodici takođe se smanjila, što je dodatno smanjilo mogućnosti ljudi da ih koriste (Frey, 1998: 8).

Pomenuti efekti tranzicije potvrđeni su i nalazima mog istraživanja u sve četiri zemlje, prema kojima, s retkim izuzecima povremenog korišćenja drugih usluga, jedina pomoć koju žene imaju jeste ona koju dobijaju od svojih roditelja, rođaka i korišćenjem dečjih

vrtića. I dok su neke od ispitanica ranije redovno ili povremeno koristile pojedine oblike društvenih servisa, druge to nisu nikada činile: zato što nisu mogle iz finansijskih razloga, jer im nije bilo potrebno, ili zato što to nisu želele. Na drugoj strani, međutim, odgovori na pitanja o vremenu koje žene troše na poslove u domaćinstvu i brigu o deci ukazuju na to da postoje dva suprotna obrasca povezana sa ženinim radom van kuće, sa promenama u porodičnom životu i raspoloživošću pomoći u kući. Žene koje provode manje vremena na poslu ili uopšte ne idu na posao, i/ili imaju malu decu, ili se brinu o starima i/ili unucima, obično su odgovarale da sad troše više vremena na bavljenje domaćinstvom nego ranije. Pored toga, u Srbiji (očigledno zbog izrazito teške ekonomske situacije), pojedine žene odgovaraju da moraju više da rade i u kući i van nje kako bi na jednoj strani zaradile novac a na drugoj smanjile troškove. Neke žene su odgovorile da troše više vremena na poslove u domaćinstvu nego ranije jer su im sve stvari u domaćinstvu stare i traže više vremena za održavanje. S druge strane, žene koje su odgovorile da troše manje vremena na kućne poslove su, po pravilu, one koje sada rade duže radno vreme, kao i one koje mogu da plate neke oblike pomoći (obično žene koje imaju privatni posao ili su privatne preduzetnice). Žene koje imaju odraslu decu ili su razvedene imaju manje obaveza u kući čak i kada rade manje van kuće nego ranije.

Međutim, jedna analiza subjektivnih osećanja uticaja osiromašenja na muškarce i žene pokazuje da oba pola osećaju da su oni ti koji su pogođeniji. I, što je posebno zanimljivo, osećanja oba pola su tesno povezana s

njihovim tradicionalnim ulogama. Muškarci misle da su oni više pogođeni zbog svoje tradicionalne uloge hranilaca porodice, dok je stav žena baziran na nedostatku uslova za normalno ispunjavanje uloge domaćice i majke (na primer ne može da pripremi normalan obrok) i za brigu o sopstvenom izgledu (Dimitrievska, 1999: 189).

Samohrane majke su u posebno teškoj ekonomskoj situaciji. Kao i u zapadnim zemljama (Crompton i Mann, 1994: VI), razvod je jedan od najznačajnijih faktora ženskog siromaštva. Na primer, u Bugarskoj, u periodu pre 1990. godine razvod je prvenstveno izazivao moralnu osudu, a mnogo ređe ekonomske probleme. Međutim, danas je ekonomska kriza zasenila osećaj sramote i razvedenim ženama donela novi problem, koji ranije nije postojao: preživljavanje. Žene kojima u 90% slučajeva posle razvoda biva dodeljeno starateljstvo nad decom sada su u situaciji da moraju da se snalaze kako bi obezbedile zamenu za drugi dohodak (UNDP, 1998: 17). Štaviše, kao što je istakla Speder, siromašne žene u Mađarskoj žive ili kao samohrane majke ili sa jednim članom porodice – obično sa sinom koji napušta porodicu kasnije nego ćerka ili se vraća majci posle razvoda. Razvod se u Mađarskoj smatra većim faktorom rizika od siromaštva za žene nego za muškarce (Speder, 1997: 130).

Žene iz Srbije su, međutim, ostajale samohrane majke, odnosno “glava porodice”, i usled posledica rata. Pri tom je važno pomenuti da, za razliku od zemalja u tranziciji koje nisu iskusile rat, u Srbiji su žene bile u situaciji da budu “glava porodice” čak i onda kada su bile udate. Naime, početak rata obično

znači i vojnu mobilizaciju muškaraca, tako da su žene, bez obzira na to da li odluče da ostanu na ratom zahvaćenom području ili da odu u izbegništvo, prinuđene da se brinu o sebi, deci i starima, bez ikakve pomoći svojih muževa (Mrvić-Petrović i Stevanović, 2000: 152). Žene, čiji muževi su ubijeni, postali invalidi ili zarobljeni, kao i one koje nisu znale gde su im muževi i šta se s njima događa, bile su u još težoj situaciji, jer su bile pogođene ne samo siromaštvom i brigom o muževima već i ozbiljnim traumama. To je njihovu borbu za preživljavanje činilo još težom.

Jedan od najznačajnijih faktora siromaštva kako žena tako i muškaraca jeste starost. Mladi i stari su među najugroženijima (UNDP, 1998a: 83). Kako ističe Speder, među ženama su najugroženije starije generacije, dok su među muškarcima najsiromašniji mladi (Speder, 1997: 131). Ekonomska situacija mladih, posebno mladih muškaraca, u Srbiji je dodatno bila pogoršana uticajem političkih faktora. Mladi ljudi koji su bili protiv Miloševićevog režima bili su u najgoroj situaciji, pošto obično nisu imali drugi izbor nego da emigriraju ili potraže zaradu na crnom tržištu (Danković, u Women in Black, 1994: 109).

Starost utiče na smanjenje sposobnosti za rad i preuzimanje dodatnih poslova, zbog čega su penzije postale glavni, i, u većini slučajeva, jedini izvor prihoda. Zbog niskih penzija, ljudi i porodice koje zavise od penzija su siromašni (UNDP, 1998: 15; Speder, 1997: 130). Položaj penzionera u Srbiji, na primer, posebno u vreme najsnažnije krize, bio je, u odnosu na ostale grupe, znatno lošiji nego u drigim zemljama (Lazić, 2002: 30).

Samohrane stare žene u velikim gradovima bile su u posebno teškoj situaciji u Bugarskoj, jer njihove penzije nisu mogle biti dopunjene prihodom iz poljoprivrede kao na selu, dok su, u isto vreme, cene struje i grejanja bile takve da su znatno premašivale finansijske mogućnosti penzionera. One definitivno predstavljaju najsiromašniju društvenu grupu u Bugarskoj i Mađarskoj, a, najverovatnije, i u drugim postkomunističkim zemljama. Kada imaju sopstveni stan, one su obično primorane da ga prodaju, kupe manji stan i žive od razlike u ceni. Međutim, s obzirom na svoju starost, ove žene često u takvim transakcijama postaju žrtve prevare, tako da se dešava da ostanu i bez stana i bez novca.⁶⁰

Problemi starih nisu samo novčani. Njihovi problemi su i socijalni i psihološki “s obzirom na to da se odnose i na razočaranje i usamljenost, gubljenje iluzija i vrednosti” (UNDP, 1998: 23). To je posebno teško pogodilo stare izbeglice, i, posebno, žene izbeglice (Knežić, 2000: 42).

Svakodnevni život i promene povezane s ratom

Iako su sve zemlje koje su bile obuhvaćene istraživanjem osetile posledice ratova u bivšoj Jugoslaviji, uključujući i bombardovanje NATO-a, njihov uticaj na svakodnevni život ljudi bio je najizraženiji u Srbiji. Prethodna analiza pokazala je neke od posledica rata na socijalni i ekonomski status ljudi koji su bili direktno ili indirektno pogođeni ratom. Te posledice su često

slične posledicama koje su zabeležene u drugim ratovima, kao što su, na primer, posledice II svetskog rata na nemački narod (Moeller, 1993: 3; Karstedt, 1993).

Međutim, pored očiglednih negativnih posledica koje je imao u pogledu smanjivanja mogućnosti zapošljavanja, zarađivanja za život, pogoršanja stambene situacije i ukupnog životnog standarda i kvaliteta života ljudi, posebno izbeglica, rat je i na drugi način uticao na svakodnevni život ljudi. Ti uticaji su često isprepleteni i višestruki, i uključuju posebno:

- a) prisilni prekid normalnog života i stres izazvan ratom;
- b) migraciju (prisilnu ili da bi se izbegla anticipirana opasnost) i stres koji je sa njom povezan;
- c) odsustvo muškarca iz porodičnog života (zbog učešća u ratu ili izbegavanja vojne službe i sl.), i sa tim povezane promene strukture porodice i društvenog i ekonomskog položaja žene;
- d) poremećaj međuetničkih odnosa, promene etničkih identiteta i etnička diskriminacija.

Stresovi koji se javljaju kao rezultat promena povezanih s ratom uvek su višestruki, dugotrajni i kumulirani. Dok izbeglice obično imaju akumulirane stresove proistekle iz rata i izbegličkog statusa, ratni stresovi ljudi iz Srbije izazvani su bombardovanjem NATO-a i nadove-

60 Takav slučaj je zabeležen u bugarskom listu *Nosen trud*: pošto je ostala bez stana i novca, 83-godišnja Fidanka Nadeva, koja nije mogla da živi od svoje penzije od 42 leva, i koja nije imala porodicu, tražila je od lekara da joj daju injekciju koja bi joj pomogla da umre (*Nosen trud*, 12-13. novembar, 1999, str. 24).

zali su se na stresove vezane za društvene i ekonomske promene proistekle iz parcijalne tranzicije, ekonomskih sankcija i etničkih sukoba u bivšoj Jugoslaviji.

Rat, sam po sebi, znači iznenadni i prisilni prekid normalnog života koji utiče na gubljenje perspektive, tako da se sam taj nagli prekid doživljava kao nasilje. Na taj način rat su doživjele kako izbeglice iz raznih krajeva bivše Jugoslavije tako i građani Srbije pogođeni bombardovanjem NATO-a (Blagojević, 2000: XIII; Vidaković, 1999: 56). Za mnoge ljude, a posebno za žene koje čine većinu izbegličke populacije, stres zbog napuštanja kuće i odlaska u izbeglištvo predstavlja jedan u nizu stresova izazvanih ratom. Stres zbog odlaska je posebno izražen onda kada je odlazak iznenadan i prisilan. To je upečatljivo opisala žena izbeglica iz Krajine, koja je bila intervjuisana za potrebe jednog od njihovih prethodnih istraživanja:

Sedeli smo šćućureni u traktoru, pitajući se samo šta je ovo, kud nas put vodi, kuda sav ovaj narod ide, šta se događa, zar je moguće da napuštamo svoje domove i svoja ognjišta? Cijelim putem sam plakala ne toliko zbog same kuće i namještaja u njoj nego zbog srušenog života, zbog gubljenja svog identiteta, gubitka nečeg svog bliskog, ognjišta, slavljenja slave. Ostao je iza nas jedan cijeli drugačiji život, uspomene, osjećaji, djetinjstvo, rodna kuća – sve se to nikad više neće vratiti. (Nikolić-Ristanović i dr., 1996: 30)

Gubitak prethodnog društvenog i ekonomskog statusa doveo je izbeglice do ekonomske i dru-

štvene nemoći. Istovremeno sa geografskim, društvenim i psihološkim iskorenjivanjem, izbeglice su izgubile vrlo važan deo svoje socijalne sigurnosti, koju su nekada imale u okviru neformalnih, formalnih i institucionalnih društvenih mreža. Svi ti gubici su vodili u veoma tešku sociopsihološku i ličnu situaciju, u kojoj se gube identitet i subjektivitet, postaje zavisna i dolazi u poziciju objekta – u najvećem broju društvenih odnosa koji se uspostavljaju u izbeglištvu (Milosavljević, 1997: 12). Takođe, sa gubitkom zaposlenja, gubi se i većina drugih socijalnih prava. Sa dezintegracijom Jugoslavije mnogi ljudi su izgubili ranije državljanstvo, a zbog rata nisu mogli da dobiju novo. Zbog toga mnoge izbeglice nisu mogle da napuste Srbiju i pokušaju da nađu bolje uslove života u drugim zemljama.

Život u izbeglištvu predstavlja traumama rata i prisilne migracije, tako da se može govoriti o akumulaciji stresova, odnosno trauma. Kao što je dobro primetila Vlajković, ljudi koji se nalaze u izbeglištvu suočeni su sa dve velike grupe zahteva za adaptaciju: sa prihvatanjem i prevazilaženjem onoga što su doživeli pre dolaska u izbeglištvo, i sa adaptiranjem na sve što život u izbeglištvu donosi. Vrlo često to znači “suočavanje i prilagođavanje na gubitak drage osobe, traumatska iskustva, gubitak doma i imovine koju je sticalo više generacija, gubitak prijatelja, gubitak predmeta koji imaju dragocenu simboličku vrednost, kao što su fotografije dragih osoba, promene životnih navika, siromaštvo, gubitak profesionalnog identiteta, zavisnost od drugih, osećanje nesigurnosti i bespomoćnosti, društvenu marginali-

316

zaciju i stigmatizaciju i, u isto vreme, nužnost očuvanja mentalnog zdravlja, nade, životnog smisla i sposobnosti donošenja konstruktivnih odluka, suštinskih za dalji život” (Vlajković, 1997: 23).

Sve do sada navedeno postaje još izraženije i teže kada se izbeglice nađu u zemlji sa potpuno drugačijom kulturom i načinom života (na primer, izbeglice iz Bosne u zemljama zapadne Evrope). Takođe, problemi adaptacije i traume izbeglištva postaju dublji sa svakim novim iskustvom prisilnog odlaska. Neki ljudi u Srbiji su dvostruke, trostruke ili četvorostruke izbeglice (na primer, ljudi koji su morali da pobegnu iz drugih krajeva Hrvatske u Krajinu, zatim iz Krajine na Kosovo i onda sa Kosova u centralnu Srbiju).

317 S obzirom na to da početak rata obično dovodi do razdvajanja muških i ženskih članova porodice, broj porodica koje su, privremeno ili stalno, postale nepotpune naglo se povećava (Moeller, 1993: 3). Iako broj potpunih izbegličkih porodica, posebno kada su u pitanju izbeglice iz Krajine i sa Kosova, nije beznačajan, nepotpune porodice preovlađuju među izbegličkom populacijom, pri čemu je posebno često odsustvo muža i oca.

Odsustvo je privremeno (privremeno nepotpune porodice), kada je otac ili muž učesnik rata, kada je izbeglica u nekoj drugoj zemlji ili se krije kako bi izbegao vojnu službu. Na drugoj strani, stalno nepotpune porodice nastaju kao rezultat smrti muža ili oca. Privremeno odsustvo muža, kao i stalno, predstavlja veliki teret za ženu, koja mora sama da se bori kako bi obezbedila egzistenciju porodice. Psihološki efekti privremenog i stalnog odsustva

su, takođe, slični, iako se razlikuje intenzitet traume koju izazivaju.

Žene koje su u ratu izgubile muževe duboko su traumirane tim gubitkom i suočene su sa preuzimanjem svih porodičnih obaveza, koje je često teško podneti. Na drugoj strani, žene, posebno žene izbeglice, preživljavaju ozbiljne traume izazvane razdvajanjem od dragih im osoba. To razdvajanje posebno teško pada ženama iz mešovityh brakova. Kao što ističe Mrvić-Petrović, “njihova etnička pripadnost bila je izvor neprijatnosti u novoj sredini, nezavisno od toga koliko su lojalnosti pokazivale prema nacionalnoj grupi svog muža. One su 'izdale' sopstveni narod, a da pri tome nisu uspele da se izbore za mesto među sunarodnicima svog supruga” (Mrvić-Petrović, 2000: 137). Lišene podrške nove sredine, ove žene su prvenstveno bile okrenute ka emocionalnoj razmeni u okviru sopstvene nuklearne porodice. Upravo zbog toga, one su razdvajanje ili gubitak muža posebno teško podnosile.

Kao što je primećeno u drugim ratovima (Moeller, 1993: 29), promene u strukturi porodice izazvane razdvajanjem, odnosno odsustvom muškaraca, često stvaraju probleme u odnosima kada se porodica ponovo nađe na okupu. Za parove različite nacionalnosti situacija je još komplikovanija s obzirom na to da su se nacionalizam i apstraktna međunarodna mržnja koje je širila vladajuća elita “vrlo lako pretvarali u neprijateljstvo prema najbližijim licima, kao što su supruga, deca ili rođaci” (Nikolić-Ristanović, 2000: 97).

Međutim, treba ukazati i na to da su društveno-ekonomske promene povezane sa ratom i promene izazvane poremećajem među-

etničkih odnosa uticale i na porodice u celini, bez obzira na to da li se radi o izbeglicama ili o lokalnom stanovništvu. Ovi uticaji su bili očigledni u promenama odnosa moći u okviru porodice, koje su u vezi sa promenama etničkog i/ili rodnog i generacijskog identiteta, kao posledice nacionalizma, ekonomskih teškoća, privremenog odsustva muškaraca i njihovog učešća u ratu. Upravo te promene imale su znatan uticaj na javljanje nasilja nad ženama, za vreme i posle rata.

LITERATURA

- Adamik, M. (1993) "Feminism and Hungary" u N.Funk i M.Mueller (ur.) *Gender Politics and Post-Communism*, New York and London: Routledge, str. 207-213.
- Allcock, J. (1999) "Macedonia" u D.Turnock i F. Carter (ur.) *The States of Eastern Europe*, Vol.II: South-Eastern Europe, Aldershot: Ashgate, str. 141-166.
- Blagojević, M. (1997) *Roditeljstvo i fertilitet – Srbija devedesetih*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Blagojević, M. (ur.) (1998) *Ka vidljivoj ženskoj istoriji – ženski pokreti u Beogradu 90-ih*, Beograd, Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju.
- Blagojević, M. (2000) Preface, u Nikolić-Ristanović, V.(ur.) (2000) *Women, Violence and War*, CEU Press, Budapest, str. IX-XV.
- Bod, P. (1998) "The social and economic legacies of direct capital inflows: the case of Hungary" u J. Bastian (ur.) *The Political Economy of Transition in Central and Eastern Europe*, Aldershot: Ashgate, str. 13-45.
- Bolčić, S. (1995) "Izmenjena sfera rada" u Bolčić, S.(ed) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom 1990s*, Beograd: Insitut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 79-108.
- Burgoyne, J. (1987) "Change, gender and the life course" u G.Cohen (ur.) *Social change and the life course*, London and New York: Tavistock Publications, str. 33-66.
- Carter, F. (1999) "Bulgaria" u D.Turnock i F. Carter (ur.) *The States of Eastern Europe*, Vol.II: South-Eastern Europe, Aldershot: Ashgate, str. 71-109.
- Cohen, G. (1987) "Introduction: the economy, the family, and the life course" u G.Cohen (ur.) *Social change and the life course*, London and New York: Tavistock Publications, str. 1-29.
- Crompton, R. and Mann, M. (1994) *Gender and Stratification*, Cambridge: Polity Press, str. VII-XXIV.

- Cvejić, S. (2002) "Neformalna privreda u post-socijalističkoj transformaciji: 'siva ekonomija' u Srbiji 90-ih" u S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 123-140.
- Dakova, V., Indshewa, R. (1999) "Transition: Gains and Losses", *Social Watch*, 3, str. 119-122.
- Deacon, B. (1992) "East European Welfare: Past, Present and Future in Comparative context" u B. Deacon (ur.) *The New Eastern Europe: Social Policy, Past, Present and Future*, London: Sage, str. 1-31.
- Dempsey, G. (2000) "Headaches for Neighboring Countries", u T.G. Carpenter *Nato' Empty Victory*, Washington.D.C: Cato Institute, str. 59-77.
- Dimitrievska, V. (1998) "Poimot siromaštija i možnosti za nejzino merenje" u B. Nanveski. i V. Stojanova (ur.) *Socijalnata sigurnost na naselenieto vo Republika Makedonia vo uslovi na tranzicija*, Skopje: Friedrich Ebert Stiftung i Ekonomski institut, str. 19-31.
- Dimitrievska, V. (1999) "Kvalitativna analiza siromaštva u Republici Makedoniji u Ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava, Belgrade: Beogradski centar za ljudska prava, str. 180-190.
- Dinkić, M. (1999) *Žavršni račun*, Beograd, Stubovi kulture.
- Dobrinski, R. (2000) "The Transition crisis in Bulgaria", *Cambridge Journal of Economics*, 24, str. 581-602.
- Drezov, K. (2000) "Transition Comes Full Circle, 1989-1997" u G. Pridham i T. Gallagher (ur.) *Experimenting with Democracy: Regime Change in the Balkans*, London & New York: Routledge, str. 194-218.
- Drezov, K. (2001) "Bulgaria and Macedonia: Voluntary Dependence on External Actors" u J. Zielonka i A. Pravda (ur.) *Democratic Consolidation in Eastern Europe: International and Transnational Factors*, Volume 2, Oxford: Oxford University Press, str. 413-436.
- Earle, J. and Sakova, Z. (2000) "Business Start-ups or Disguised Unemployment? Evidence on The Character of Self-Employment from Transition Economies", *Labour Economics*, 7, str. 575-601.
- Efremov, B. (1998) "Nerabotenosta i sivata ekonomija" u B. Nanevski i V. Stojanova (ur.) *Socijalnata sigurnost na naselenieto vo R Makedonija vo uslovi na tranzicija*, Skopje: Fridrich Ebert Foundation, str. 137-142.
- Frey, M. (1998) "Szemelyi szolgaltatasok fejlesztese a foglkozttatas bovitese (Razvoj usluga u cilju poboljsanja radnog angazovanja) u *A szemelyi szoltatasok eselyei a munkahely – terentesben*, Budapest: Nok haza, str. 2-10.

Garnizov, V. (1995) *Politics, Reform and Everyday Life*, Sofia; Center for Social Practices.

G17Plus, 2000 *Bela knjiga Miloševićeve vladavine*, Beograd: B92.

Helsinški odbor za ljudska prava (2000) Izveštaj "Izbeglice sa Kosova govore", *Vreme*, 26. februar, 2000.

Huber, J. (1991) "Macro-Micro Links in Gender Stratification" u J. Huber *Macro-Micro Linkages in Sociology*, Newbury Park, London and New Delhi: Sage, str. 11-25.

Jakimovski, J. (1998) "Socijalno raslojivanje i potrebata od socijalno obezbeđivanje na naselenieto vo Republika Makedonija" u B. Nanevski i V. Stojanova (ur.) *Socijalnata sigurnost na naselenieto vo R Makedonija bo uslovi na tranzicija*, Skopje: Fridrich Ebert Foundation, str. 9-19.

Karstedt, S. (1993) "The Impact of Social Crises on Dissocial and Problem Behavior of Women: Effects on Sex Differences Across the Life Course", *Soziale probleme*, 4, str. 139-166.

Knežić, B (2000), "Stari ljudi – posebno ugrožena kategorija izbeglica", *Temida*, 2, str. 41-47.

Kocsis, A., Szautó, A. (1997) "The Economic State of the Nation", *The Hungarian Quarterly*, 145, str. 20-26.

Lazić, M. (1995) "Osobnosti globalne društvene transformacije u Jugoslaviji" u Bolčić, S. (ur.) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom 1990*. Beograd: Insitut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 57-77.

Lazić, M. (2002) "(Re)struktuiranje društva u Srbiji tokom 90-tih" u S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 17-34.

Mateeva, M. (1998) *Sabitata v iztočna i centralna Evropa: hronologičen pregled*, Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".

Matsakis, A. (1996) *Vietnam Wives*, Lutherville: The Sidran press.

Milić, A. (1995) "Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija, 1991-1995. godine", u S. Bolčić (ur.) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom 1990*, Beograd: Insitut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 154-180.

Milošević, B. (2002) "Nezaposlenost u Srbiji devedesetih: stvarnost i privid "ekonomije preživljavanja" u S. Bolčić i A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma*:

razaranje društva, promene i svakodnevni život, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 141-157.

Milosavljević, M. (1997) "Socijalni aspekti izbeglištva" u J. Vlajković (ur.) *Psihologija izbeglištva*, Beograd: Nauka, str. 9-20.

Milosavljević, M. (1998) "Socijalne posledice društvenih kriza" u Grupa autora *Socijalne tenzije i društvene implikacije*, Beograd: Fakultet političkih nauka, str. 13-26.

Moeller, R. (1993) *Protecting Motherhood: Women and the Family in the Politics of Postwar West Germany*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Molyneux, M. (1996) "Women's Rights and the International Context in the Post-Communist States" u M. Threlfall *Mapping the Women's Movement*, London-New York: Verso, str. 232-259.

Mrvić-Petrović, N. (2000) "Problemi zbrinjavanja i socijalne adaptacije izbeglica", *Temida*, 2, str. 101-109.

Mrvić-Petrović, N., Stevanović, I. (2000) "Life in Refuge – Changes in Socioeconomic and Familial Status" u V. Nikolić-Ristanović (ur.) *Women, Violence and War*, Budapest: CEU Press, str. 35-41.

Nanevski, B. (1998) "Ekonomski i finansijski aspekti na socijalnata sigurnost na naselenieto" u B. Nanevski. i V. Stojanova (ur.) *Socijalnata sigurnost na naselenieto vo Republika Makedonia vo uslovi na tranzicija*, Skopje: Friedrich Ebert Stiftung i Ekonomski institut, str. 49-69.

Nikolić-Ristanović, V., Mrvić-Petrović, N., Konstantinović-Vilić, S., Knežić, B. and Stevanović, I. (1996) *Zene Krajine: Rat, egzodus i izbeglištvo*, Beograd: IKSI.

Nikolić-Ristanović, V. (1998). "War and Crime in the former Yugoslavia" u: V. Ruggiero, N. South and I. Taylor (ur.) *The New European Criminology*, London: Routledge, str. 462-480.

Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2000) *Women, Violence and War*, Budapest: CEU Press.

Paci, P. (2002) *Gender in Transition*, Washington D.C.: World Bank.

Phinnemore, D. (1999) "The Challenge of EU Enlargement: EU and CEE perspectives" u K. Henderson *Back to Europe: Central and Eastern Europe and the European Union*, London: UCL Press.

Pošarac, A. (1999) "Socijalne posledice krize: Siromaštvo i nejednakost u Jugoslaviji" u *Ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, str. 49-61.

- Prokovik, V. (1998) "Siromaštijata vo Republika Makedonija" u B. Nanevski i V. Stojanova (ur.) *Socijalnata sigurnost na naselenieto vo Republika Makedonia vo uslovi na tranzicija*, Skopje: Friedrich Ebert Stiftung i Ekonomski institut, str. 123-132.
- Puzigaća, M. (1999) "Strahovi i raspoloženja" u S. Mihailović (ur.) *Javno mnjenje Srbije*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa, UGS Nezavisnost, Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja, str. 107-125.
- Raichev, A., Kolev, K., Boundjoulov, A., Dimova, L. (2000) *Social Stratification in Bulgaria*, str. 70. Sofia. LIK.
- Speder, Z. (1997) "Szegények és férfiak" (Siromašni muškarci i siromašne žene) u K. Levai i G. Toth *Szerepváltozások* (Promenljive uloge), Budimpešta: Tarki, str. 121-139.
- Stokes, G. (1997) *Three Eras of Political Change in Eastern Europe*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Steinhilber, S. (2001) "Gender Relations and Labour Market Transformation: Status Quo and Policy Responses in Central and Eastern Europe" u G. Jahmert, J. Gohrisch, D. Hahn, H. Maria Nickel, I. Peinl, K. Schafgen *Gender in Transition in Eastern and Central Europe*, Berlin: Trafo Verlag, str. 201-214.
- Szalai, J. i Orosz, E. (1992) Social Policy in Hungary u: B. Deacon (ed.) *The New Eastern Europe: Social policy, Past, Present and Future*, London: Sage, str. 144-167.
- Toth, O. (1993) "No Envy, No Pity", u N. Funk i M. Mueller (ur.) *Gender Politics and Post-Communism*, New York: Routledge, str. 213-223.
- Toth, O. (1997) "Working Women, Changing Roles, Changing Attitudes", *The Hungary Quarterly*, vol. 38, str. 69-77.
- Trajkovski, D. (1998) "Semejstvoto vo sovremeniot sistem na socijalna zaštita vo Republika Makedonija" u B. Nanevski i V. Stojanova (ur.) *Socijalnata sigurnost na naselenieto vo Republika Makedonia vo uslovi na tranzicija*, Skopje: Friedrich Ebert Stiftung i Ekonomski institut, str. 69-76.
- Turnock, D. i Carter, F. ur. (1999) *The States of Eastern Europe*, Vol. II: South-Eastern Europe, Aldershot: Ashgate.
- Turnock, D. (1999) "Hungary" u D. Turnock and F. Carter (ur.) *The States of Eastern Europe*, Vol. I: North-Eastern Europe, Aldershot: Ashgate, str. 73-126.
- UNDP (1998) *Women in Poverty, An Assessment of the Bulgarian Anti-Poverty Policies and Strategies*, Sofia: International Labor Organization.
- UNDP (1998a) *Poverty in Transition – Republic of Bulgaria*, Geneva: UNDP.
- UNDP (1999) *The Status of Women in Macedonia*.
- UNICEF (1997), *Women's status in FRY, the Survey's Coverage* (istraživački izveštaj).

UNICEF (1999), *Women in Transition*, The MONEE Project CEE/CIS/Baltics, Regional Monitoring Reports, No. 6, Florence: UNICEF International Child Development Center

Vaknin, S. (2000) "The Grow Out of Unemployment", <http://samvaknin.tripod.com>

Vidaković, I. (1999) "Tribina: Strategije osnaživanja žena u posleratnom periodu", prikaz, *Temida*, 2, str. 55-58.

Vlajković, J. (1997) "Psihološki aspekti izbeglištva", u J. Vlajković *Psihologija izbeglištva*, Beograd, Nauka, str. 21-36.

WaD (1999) *Emerging Issues: Women in Bulgaria*, Sofia: WaD.

Wandycz, P. (1992) *The Price of Freedom*, Routledge: London

Žene u crnom, (1994) "Radionica: šta je rat svakoj od nas učinio na emotivnom, porodičnom, ekonomskom planu", u *Žene za mir*, Beograd: Žene u crnom, str. 98-117.

Žene u crnom (1994a), "Radionica: Embargo", u *Žene za mir*, Beograd: Žene u crnom, str. 118-136.